

Dr Boris BEGOVIĆ*

**PROŠIRENA SRBIJA: PRILOG RAZMIŠLJANJU O
ALTERNATIVNOM DRŽAVOTVORNOM REŠENJU IZ
1918. GODINE****

Cilj rada je da ex post istraži državotvorne alternative ujedinjenju jugoslovenskih naroda iz 1918. godine i da razmotri da li bi one mogle da budu uspješnije od Jugoslavije sa stanovišta interesa srpskog naroda, čime rad u potpunosti spada u retroaktivnu hipotetičku analizu. Teorijsku osnovu za razmatranja alternativnih državotvornih rešenja čini ekonomska teorija optimalne veličine države, koja je identifikovala pogodnosti i troškove uvećanja države, pre svega one troškove koji su posledica povećanja kulturne heterogenosti usled uvećane jezičke, etničke i konfesionalne heterogenosti stanovništva. Identifikovano je pet državotvornih alternativa: proširenih Srbija sa različitim stepenom teritorijalnog proširenja i obuhvata stanovništva. Korišćenjem rezultata popisa stanovništva iz 1921. godine, empirijski se pokazalo da bi one državotvorne alternative koje bi značile veće proširenje srpske države, pa bi stoga omogućile veći obuhvat srpskog stanovništva u matičnoj

* Redovni profesor u penziji, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, begovic@ius.bg.ac.rs.

** Zahvaljujem Čedomiru Antiću, Milošu Vojnoviću, Ljubodragu Dimiću, Nikoli Iliću, Mariji Karanikić Mirić, Danilu Kovaču, Branku Milanoviću, Zoranu Mirkoviću, Danici Popović, Dejanu Popoviću, Bojanu Ristiću, Milanu Ristoviću i Slobodanu Samardžiću na znalačkim komentarima prve verzije rukopisa i na korisnim sugestijama. Nikoli Iliću i Kseniji Džipković zahvalan sam na pomoći u formiranju baze podataka. Naravno, snosim isključivu odgovornost za eventualne preostale greške i za vrednosne sudove iznete u ovom radu.

zemlji, neminovno uticale na uvećanje kulturne heterogenosti stanovništva te države. Identifikovano je optimalno državotvorno rešenje, koje nudi kompromis između pogodnosti i troškova.

Ključne reči: *Srbija. – Jugoslavija. – Optimalna veličina države. – Retroaktivna hipotetička analiza. – Kulturna heterogenost.*

„ – Kad jeste tako. Jedina mrlja na našem srpskom obrazu je to zlosrećno ujedinjenje. A ni tu se nismo pitali, nego su velike sile odlučile umesto nas.

– Dobro Borojeviću – javlja se Počuča. – Nije baš da Aleksandar nije želeo SHS.

– Ama nije, Vojo, ucenili su ga! Jesi ti uopšte pročitao moj roman 'Ovaploćenje demonskih nakota'?

– Jesam.

– E, pa nisi! Da jesi znao bi da je britanska obaveštajna služba ucenila Karađorđevića i da su nas prosto ugurali u tu jamu, u tog etničkog, pa i kulturološkog Frankenštajna od države.“

Tripković (2022, 76)

1. UVOD

Pokazalo se da Jugoslavija – nezavisno od njenog zvaničnog imena – država formirana 1. decembra 1918. godine, nije bila održiva na dugi rok posmatrano, nezavisno od svih transformacija kroz koje je prolazila tokom svoje istorije i bez obzira na to što je obnovljena posle kraja Drugog svetskog rata. Raspad te države 1991. godine i način na koji se raspala (uz napomenu da takav način nikako nije bio neizbežan), uz činjenicu da u zemljama naslednicama ne postoji nikakva želja za njenim obnavljanjem, upućuju na to da je reč o neuspešnom političkom poduhvatu i da postoje izuzetno duboki koreni takvog ishoda.

Imajući sve to u vidu, cilj rada je da *ex post* istraži državotvorne alternative ujedinjenju jugoslovenskih naroda iz 1918. godine i da razmotri da li bi te alternative mogle da budu uspešnije od Jugoslavije sa stanovišta interesa srpskog naroda. Interesi drugih jugoslovenskih naroda ne razmatraju se u radu. Time rad u potpunosti ulazi u oblast retroaktivne hipotetičke analize (engl. *counterfactual analysis*), to jest rad se ne bavi činjenicama, već se,

naprotiv, u njemu razmatra ono što se nije dogodilo i istražuju posledice upravo toga što se nije dogodilo. Opredeljenje za tu vrstu analize zasniva se na uverenju o relevantnosti njenih rezultata za današnji historiografski pogled, kao i za nalaze ostalih društveno-humanističkih nauka o političkom poduhvatu jugoslovenskog ujedinjenja iz 1918. godine, naročito njegovom vrednovanju posle više od jednog veka od kako se odigralo.¹

Analiza alternativnih državotvornih rešenja zasniva se na radnoj pretpostavci da je kulturna heterogenost stanovništva, zasnovana na etničkoj, jezičkoj i konfesionalnoj heterogenosti, bila osnovni izvor problema funkcionisanja svake Jugoslavije, ma kakvo bilo njeno uređenje, i da je ta heterogenost osnovni razlog njenog neuspeha kao političkog projekta. Stoga se državotvorne alternative ujedinjenju iz 1918. godine razmatraju pre svega sa stanovišta hipotetičkog nivoa kulturne heterogenosti stanovništva koje bi one stvorile da su bile primenjene. Osim toga, razmatraju se veličina države i obuhvat srpskog stanovništva u njoj. Osnovna hipoteza rada jeste da bi one državotvorne alternative koje bi značile uvećanje države, pa bi stoga omogućile veći obuhvat Srba u istoj državi, neminovno uslovile uvećanje kulturne heterogenosti te države. Potvrđivanje te hipoteze stvara osnovu za traženje optimalnog državotvornog rešenja.

Teorijsku osnovu za razmatranja alternativnih državotvornih rešenja čini ekonomska teorija optimalne veličine države (Alesina, Spolaore 2003), koja je jasno identifikovala pogodnosti i troškove koje donosi širenje države na veću teritoriju, to jest obuhvatanje sve većeg broja stanovnika do kakvog takvo širenje neminovno dovodi. U radu se dosledno primenjuje metodologija ekonomske nauke, donose se zaključci na način na koji se do njih dolazi u toj nauci, a ne u historiografiji, ali dobijene nalaze mogu da koriste i tumače historiografija i druge društveno-humanističke nauke.

Cilj ovog rada i teorijski pristup njegovom postizanju uslovili su i njegovu strukturu. Prvo će se razmotriti osnovni nalazi teorijskog modela optimalne veličine države, i to razdvojeno pogodnosti od uvećanja države i troškovi tog uvećanja. Slede analiza ujedinjenja iz 1918. godine i razmatranje uslova za primenu alternativnih državotvornih rešenja. Zatim će se precizno (u onoj meri u kojoj se to može učiniti) definisati alternativna državotvorna rešenja sa stanovišta državne granice. Iza toga sledi centralni deo rada: kvantitativna

¹ Kako se navodi u historiografskoj metodološkoj literaturi (Schrag 2021, 330), cilj retroaktivne hipotetičke analize nije samo da se uživimo u ulogu onih koji su donosili odluke u uslovima neizvesnosti („ne znajući šta ih sledeće čeka“) već da razumemo posledice tih njihovih odluka. Više o tom analitičkom postupku videti u: Levy (2015), Sunstein (2016) i u ostalim radovima objavljenim u tematskom broju (3/2016) časopisa *Journal of the Philosophy of History*.

analiza alternativnih državotvornih rešenja, to jest simulacija koja treba da pokaže kako bi se menjala heterogenost stanovništva sa promenom državnih granica, to jest sa primenom različitih alternativnih državotvornih rešenja. Na osnovu tih rezultata izabraće se optimalno rešenje. Potom će se ponuditi neke naznake političke panorame koja bi nastala prilikom hipotetičke realizacije alternativnih državotvornih rešenja. Sledi zaključak, uz smernice za dalja istraživanja.

2. TEORIJSKI MODEL: OPTIMALNA VELIČINA DRŽAVE

Ekonomska teorija optimalne veličine države pod tom veličinom posmatra isključivo broj njenih stanovnika, nikako površinu njene teritorije.² Uvećanje države,³ dakle, predstavlja uvećanje broja njenog stanovništva. Naravno, promenom državnih granica neminovno se menja teritorija, pa uvećanje države pretpostavlja širenje njene teritorije, ali koliko će zaista biti uvećanje države, to jest uvećanje njenog stanovništva, zavisi od gustine naseljenosti novoprisajedinjenih teritorija. Kada se razmatra veličina privrede jedne države, značajna zbog veličine domaćeg tržišta, koristi se bruto domaći proizvod (BDP), kao izvor kupovne moći stanovništva te zemlje.

Postoje opravdani razlozi zbog kojih se površina teritorije države ne koristi kao pokazatelj u teorijskom modelu njene optimalne veličine. Prvo, iako ta površina može da bude aproksimacija izdašnosti prirodnih resursa kojima raspolaže jedna država, budući da sa uvećanjem teritorije raste verovatnoća da posmatrana država ima više prirodnih resursa, reč je o

² Ponekad, usled nejednake gustine naseljenosti, razlika između te dve veličine može biti značajna. Na primer, iako je Rusija po površini teritorije najveća zemlja sveta, tek je na 9. mestu po broju stanovnika. Slično je sa Kanadom: po površini je 4. zemlja sveta, a rangirana je tek na 37. mestu po broju stanovnika. Po pravilu, zemlje sa veoma velikim stanovništvom imaju i veliku teritoriju, budući da postoje vrednosti gustine naseljenosti koje se ne mogu prevazići, dok obrnuto ne važi, budući da postoje zemlje sa relativnom malim brojem stanovnika i velikom teritorijom, što implicira niske gustine naseljenosti, poput Mongolije, zemlje sa najnižom zabeleženom gustinom te vrste (dva stanovnika po kvadratnom kilometru).

³ Pod državom se u ovom radu posmatra isključivo zemlja, u smislu nezavisne, suverene i međunarodno priznate zajednice. U tom smislu, prihvata se definicija da je „jedna zajednica državna ako lica koja toj zajednici pripadaju žive na izvesnoj teritoriji pod nezavisnom i efektivnom vladom“ (Ljušić 2011, 9). Teritorije, odnosno zajednice koje se označavaju kao države, a koje nemaju te attribute (poput američkih saveznih država, na primer), nisu predmet ovog rada. U radu se, stoga, reči „država“ i „zemlja“ posmatraju kao sinonimi. Takođe, u ovom radu reč „država“ *ne* podrazumeva državni, administrativni aparat, tako da izraz „uvećanje države“ *ne* označava uvećanje državnog aparata i državne intervencije.

veoma lošoj aproksimaciji. Pustinjske države velike površine teritorije, na primer, ne raspolažu poljoprivrednim zemljištem. Niti je, na primer, izvesno da država velike površine teritorije neminovno mora da poseduje bogata nalazišta nafte ili nekog skupocenog minerala. A teritorijalno relativno male države mogu da poseduju bogata nalazišta nafte ili, na primer, prirodne lepote, pogodnost veoma važnu za razvoj turizma. Drugo, prirodni resursi u bilo kom obliku, sami za sebe, nisu presudan činilac nivoa privredne aktivnosti, još manje privrednog rasta jedne zemlje, koji se zasniva na akumulaciji kapitala (fizičkog i ljudskog) i na tehnološkom napretku. U ekstremnim slučajevima, doduše, prirodna bogatstva mogu zemlji da donesu visok nivo dohotka *per capita*, poput Saudijske Arabije, ali to su ipak izuzeci od opšteg pravila. Shodno tome, površina teritorije države nije i ne treba da bude merilo njene veličine.⁴

Pošto su definisani pokazatelji veličine države, razmatranje može da se usredsredi na pogodnosti i troškove uvećanja države.

2.1. Pogodnosti od uvećanja države

Osnovna pogodnost od uvećanja države je ekonomija obima u pogledu pružanja javnog dobra (Alesina, Spolaore 2003). Nekoliko napomena uz ovu tvrdnju. Prvo, ekonomija obima označava situaciju u kojoj povećanjem veličine (u ovom slučaju države) opadaju prosečni troškovi, to jest (u slučaju države) troškovi *per capita*. Ekonomija obima je posledica postojanja fiksnih troškova, koji se ne menjaju sa obimom proizvodnje, odnosno (u slučaju države) brojem stanovnika – ti troškovi na određenom nivou postoje nezavisno od tog broja. Pod javnim dobrom se, za potrebe ovog rada, podrazumeva sve ono što se finansira iz poreza i drugih javnih prihoda (u daljem tekstu – poreza), odnosno sve ono što pruža država. Samim tim, da bi nešto za potrebe ovog razmatranja bilo javno dobro, ne mora neminovno da bude javno dobro u užem smislu reči, to jest čisto javno dobro.⁵ Drugim

⁴ Izlaz na more jedne države nedvosmisleno predstavlja njenu geografsku prednost, budući da, kako se pokazalo (Faye, Macarthur, Sachs, Snow 2004; Collier 2007; Paudel 2012), obara transportne troškove, olakšava spoljnu trgovinu i omogućava dublje uključivanje te države u međunarodnu podelu rada. Izlaz na more, međutim, nije u funkciji veličine teritorije države, već njene lokacije. Postoje teritorijalno male države sa izlazom na more, poput Singapura ili Malte, na primer, a postoje teritorijalno veoma velike države bez izlaza na more, poput Kazahstana ili Čada.

⁵ Konceptcija čistog javnog dobra podrazumeva da dodatni korisnik iste jedinice javnog dobra ne stvara nikakve dodatne troškove postojećim korisnicima i da se korisnik koji odbija da plati korišćenje jedinice javnog dobra ne može isključiti

rečima, pod javnim dobrom se, budući da ono obuhvata sve ono što se finansira iz poreza, pa time sve ono čije pružanje zavisi od državnih politika, podrazumeva sve ono o čijoj se ponudi i potrošnji odlučuje u javnoj sferi, pa je stoga reč o kolektivnim, a ne pojedinačnim odlukama stanovnika jedne zemlje.

Tipični i za funkcionisanje države najznačajniji primeri javnog dobra jesu nacionalna bezbednost (bezbednost od agresije strane države, što uključuje oružane snage), javna bezbednost (bezbednost od kriminala, što uključuje policiju i kaznene ustanove), vladavina prava (što uključuje sve ustanove koje je omogućavaju), monetarne i finansijske institucije (što uključuje i odgovarajuće politike), javno zdravlje, obrazovanje, osnovna infrastruktura za saobraćaj i komunikacije i sve tome slično. Postojanje ekonomije obima, to jest fiksnih troškova pružanja tih javnih dobara, lako je razumljivo. Na primer, bez obzira na to koliko su velike oružane snage jedne zemlje, dovoljan im je jedan generalštab i jedna vojna doktrina, bez obzira na to koliko ima osnovnih škola u jednoj zemlji, postoji samo jedno ministarstvo obrazovanja i pravi se samo jedan školski program, i bez obzira na to koliko se vodi sudskih procesa, postoji samo jedno zakonodavno telo i jedan vrhovni sud. Empirijska (ekonometrijska) istraživanja na uzorku velikog broja zemalja potvrdila su tu regularnost – povećanjem veličine zemlje umanjuju se *per capita* troškovi pružanja javnog dobra (Alesina, Wacziarg 1998).⁶

Ponekad se u literaturi (Alesina, Spolaore 2003) izdvaja nacionalna bezbednost kao najznačajnije javno dobro, upućujući na to da veće države, i po veličini stanovništva i po BDP-u, raspolažu uvećanim potencijalom za odbranu zemlje, usled mogućnosti za stvaranje snažnijih oružanih snaga, koje bi uspešnije odvrćale agresivno ponašanje drugih zemalja.⁷ U osnovi, taj argument se svodi na argument ekonomije obima u pružanju specifičnog javnog dobra – nacionalne bezbednosti, odnosno odbrane zemlje. Upravo

iz njegove potrošnje. O detaljima koncepcije javnog dobra i njene transformacije tokom istorije videti u: Begović (2021a).

⁶ Pokazatelj tih troškova su javni (budžetski) rashodi, mereni kao učešće u BDP-u, koji su korišćeni u regresionom modelima u ovom istraživanju. Metodološki problem sa dobijenim rezultatima leži u tome što u javne rashode ne spadaju samo troškovi pružanja javnog dobra već i transferi, kojima se vrši preraspodela dohotka. Svjesni tog problema, autori nude uverljivo objašnjenje relevantnosti dobijenih rezultata. Bez obzira na to koliko je učešće transfera u javnim rashodima, u njihovom slučaju ne postoji ekonomija obima, oni su proporcionalni veličini zemlje, tako da se može zaključiti da je pad učešća javnih rashoda u BDP-u sa uvećanjem zemlje isključivo posledica ekonomije obima u pružanju javnog dobra.

⁷ Sveobuhvatan pregled rezultata empirijskih istraživanja (Hartley, Sadler 1995) potvrđuje ovaj teorijski nalaz.

zbog toga, postojanje nadnacionalnih vojnih saveza nudi značajne pogodnosti malim zemljama, budući da pristupanjem takvim savezima one mogu da prevaziđu problem visokih *per capita* troškova nacionalne odbrane. Naravno, to se postiže samo ukoliko postoji čvrsta obaveza svih država članica saveza da se vojno angažuju u odbrani svake napadnute članice.⁸

Osim toga što se uvećanjem države umanjuju troškovi javnog dobra *per capita*, takvo uvećanje omogućava i efikasnije oporezivanje – primenu, kako je pokazano u literaturi (Easterly, Rebelo 1993), boljih mehanizama oporezivanja i bolje izgrađenu, delotvorniju poresku administraciju. To znači da je za datu količinu pruženog javnog dobra potrebno manje poresko opterećenje građana zemlje, čime se uvećava njihov raspoloživi dohodak, pa time i njihovo blagostanje, (kako u sadašnjosti, tako, pospešivanjem privrednog rasta, i u budućnosti), što je dodatna pogodnost od uvećanja države.

Sledeća pogodnost uvećanja države jeste povećanje domaćeg tržišta. Što je veće domaće tržište, veća je mogućnost realizacije ekonomije obima, uvećava se prostor za društvenu podelu rada i na njoj zasnovanu specijalizaciju proizvođača, i jača međusobni konkurentski pritisak na tržištu, što podstiče proizvodnu efikasnost i inovacije. Sve to utiče na rast produktivnosti rada, pa stoga i na uvećanje bogatstva zemlje i njenih stanovnika mereno BDP *per capita*, odnosno raspoloživim dohotkom po stanovniku. Taj nesporan argument u prilog uvećanja države treba posmatrati u svetlu dva uvida. Prvi je da je u tom slučaju relevantan pokazatelj veličine države ukupan BDP koji se na njenoj teritoriji stvara, budući da on određuje ukupnu kupovnu moć, pa time i veličinu tržišta, a ne broj stanovnika. Drugi uvid je daleko bitniji: privrednim otvaranjem zemlje, slobodnom trgovinom i globalizacijom, svetsko tržište, a ne domaće, postaje relevantno za proizvođače u posmatranoj državi. U tom smislu, ukoliko se zemlja privredno otvori i uključi u međunarodnu podelu rada, veličina države postaje irelevantna. Empirijska istraživanja pokazuju da je upravo otvorenost privrede ključna za privredni rast i nivo produktivnosti rada, pa time i raspoloživog dohotka *per capita*

⁸ Tipičan primer takvog saveza je NATO, čijom se Poveljom (član 5) sve članice saveza obavezuje na vojno angažovanje ukoliko je napadnuta bilo koja članica. NATO pokazuje da, osim ekonomije obima, pogodnosti postoje i u podeli rada između članica saveza, tako da se neke od njih, zavisno od geografskog položaja zemlje i njene vojne tradicije, specijalizuju samo za neke operacije, koje onda obavljaju i za druge članice saveza. Podela rada i specijalizacija uvećavaju ekonomsku efikasnost i u toj oblasti, pa time umanjuju troškove po jedinici pružene usluge.

(Alesina, Spolaore, Wacziarg 2000).⁹ Male države mogu da iskoriste pogodnosti velikog (svetskog) tržišta otvorenošću svojih privreda i da na taj način kompenzuju ograničenje sopstvene veličine.¹⁰

Još jedna pogodnost uvećanja države leži u širenju mogućnosti za transfere koji mogu da imaju blagotvorne efekte. Interregionalni transferi su bitni zbog toga što različiti regioni jedne države, zbog toga što imaju različitu privrednu strukturu – što se u njima nalaze različite privredne grane – mogu da snose bitno različite posledice eksternih šokova. Na primer, regioni u kojima dominira poljoprivreda kao delatnost, u uslovima suše ili pada cena poljoprivrednih proizvoda na svetskom tržištu, mogu u takvim slučajevima da primaju transfere sredstava prikupljenih porezima od ostalih regiona te države, pa se takva vrsta transfera u literaturi naziva regionalno „osiguranje“ (Alesina, Spolaore 2003, 4). Ukoliko, nasuprot tome, dođe do naglog skoka cena poljoprivrednih proizvoda na svetskom tržištu, pa time i povećanja poreskih prihoda u poljoprivrednim regionima, poreski obveznici iz tih regiona mogu da finansiraju transfere drugim regionima te zemlje. Iako, teorijski posmatrano, nije sporno da takvo osiguranje može da bude od koristi državi, odnosno njenoj privredi i stanovnicima, treba imati u vidu da stalni interregionalni transferi u jednom smeru, od bogatijih (razvijenijih) ka siromašnijim (manje razvijenim) regionima, mogu biti kontraproduktivni, kako u ekonomskom, tako i u političkom smislu, naročito u uslovima niskog nivoa solidarnosti u jednoj zemlji.

Isti nalazi o transferima, odnosno preraspodeli dohotka važe i u slučaju interpersonalnih transfera (posredstvom budžeta) od bogatih ka siromašnima. Uvećanjem države povećava se i potencijal za takvu vrstu transfera (Alesina, Spolaore 2003, 4). Ne sporeći taj argument, pitanje je u kojoj meri je ovde reč o pogodnosti i zbog čega bi, načelno posmatrano, umanjena interpersonalna

⁹ Upravo su to rezultati regresionih modela u kojima su i veličina države i otvorenost njene privrede bili objašnjavajuće promenljive. Uz obe promenljive zabeležene su pozitivne i statistički značajne ocene parametara, što znači da uvećanje države i povećanje stepena otvorenosti njene privrede deluju u istom smeru – povećavaju nivo dohotka *per capita* i ubrzavaju privredni rast.

¹⁰ Toj tvrdnji može da se uputi zamerka da ona važi isključivo za tzv. razmenljive proizvode, to jest one koji podležu spoljnoj trgovini. Određeni broj proizvoda, zbog visokih transportnih ili transakcionih troškova u odnosu na vrednost proizvoda, nije razmenljiv u međunarodnim razmerama već isključivo na domaćem tržištu, pa otvorenost privrede za te proizvode nije od značaja. Međutim, treba imati u vidu da upravo iz navedenih razloga (transportni i transakcioni troškovi) mnogi proizvodi nisu razmenljivi na nacionalnom nego isključivo na lokalnom tržištu – jezikom ekonomske analize prava konkurencije rečeno, relevantno geografsko tržište im je usko – pa je za tu vrstu proizvoda i veličina države irelevantna. U nekim slučajevima, relevantno geografsko tržište se meri krugom prečnika od nekoliko stotina metara.

ekonomska nejednakost do koje bi takvi transferi doveli, ukoliko su prisilni, bila dobra sa stanovišta društvenog blagostanja. Štaviše, visoko oporezivanje bogatih, kako bi prikupljena sredstva omogućila transfere siromašnim, i sami bezuslovni transferi koji se tako finansiraju, stvaraju loše podsticaje, i sa jedne i sa druge strane – podsticaje koji umanjuju produktivnosti i jednih (bogatih) i drugih (siromašnih). Iskazivanje solidarnosti između građana, solidarnosti bogatih sa siromašnim pojedincima, ukoliko je prisilno, ima svoje granice. Stoga i ovaj argument u prilog uvećanja države, možda još u većoj meri nego prethodni, treba prihvatiti sa rezervom.

Kada se sagledaju svi argumenti u prilog uvećanja države, čini se da su najuverljiviji oni koji je odnose na ekonomiju obima u pružanju javnog dobra. To je, po svemu sudeći, najvažniji argument u prilog uvećanja države sa stanovišta ekonomskog modela njene optimalne veličine.

2.2. Troškovi uvećanja države

Ukoliko bi uvećanje države donosilo samo pogodnosti, onda bi svaka država imala ekonomske podsticaje da prestano uvećava svoju veličinu. Ravnotežna veličina države bila bi, tada, najveća moguća i, u tom slučaju, optimalno bi bilo da je ceo svet sadržan samo u jednoj jedinjoj državi.

Očigledno je, međutim, da takvo ravnotežno rešenje nije zabeleženo, niti je na vidiku. Naprotiv, u poslednjih stotinak godina, neprestano se uvećava broj država, što znači da se, dinamički posmatrano, umanjuje njihova veličina. Očigledno je da postoje valjani razlozi za takvo umanjenje, mada nije neminovno da su ekonomski razlozi bili presudni.¹¹ Stoga se postavlja pitanje koji su to činiooci čije dejstvo povećava troškove uvećanja države.

Kao i slučaju preduzeća, uvećanje države povećava troškove koordinacije, to jest, u slučaju države, administrativne troškove upravljanja celinom. Taj nalaz nije sporan, ali nije najvažniji, a za analizu veličine države gotovo da je trivijalan. Daleko je važnije to što povećanjem države veoma verovatno, u najvećem broju slučajeva, raste heterogenost njenog stanovništva, i to kulturna

¹¹ Uvećanje broja država, odnosno umanjenje njihove veličine u HH veku bilo je u najvećoj meri posledica procesa dekolonizacije, a ekonomski razlozi, bolje rečeno motivi, nisu bili presudni za taj proces, kako se pokazalo u literaturi (Tignor 1998). Raspadi carstava uvek su u istoriji bili praćeni nastankom novih država, naravno manje veličine od raspadnutog carstva.

heterogenost, kao posledica etničke, jezičke i konfesionalne heterogenosti.¹² Kulturna heterogenost neminovno usklavljava različite preferencije stanovnika države u pogledu pružanja javnog dobra. Uvećanjem te heterogenosti povećavaju se razlike u preferencijama pojedinaca u pogledu poželjne količine, strukture i prirode ponude javnog dobra (Alesina, Spolaore 2003, 18). Prvo, preferencije se razlikuju u pogledu odgovarajućeg nivoa javnog dobra koje država treba da pruži. Dok se neki zalažu za visok nivo te ponude, u krajnjoj liniji za visok stepen državne intervencije, drugi žele niži nivo, pa time i niži stepen te intervencije. Čak i da se svi slože o količini ponude javnog dobra, ne moraju da se slože o njenoj strukturi. Dok je za neke, na primer, bitna nacionalna odbrana, kao javno dobro, za druge je prioritet javna bezbednost, dok treći smatraju da najveći deo budžeta treba da bude alociran u školstvo. Konačno, čak i da se svi slože da je, na primer, najvažnije školstvo, da se slože i koliki deo budžeta treba asocirati u pružanje tog javnog dobra, ostaje otvoreno pitanje razlika u preferencijama u pogledu školskih programa. Dok su, na primer, neki za to da verska nastava ne treba da bude u školskom programu, drugi to dopuštaju, dok za treće ona treba da bude obavezna.¹³ A odluka o svim tim pitanjima neminovno je politička – u pitanju je kolektivni izbor – pa heterogene preferencije za javnim dobrom otežavaju donošenje kolektivnih odluka, što uslovljava dva nepovoljna ishoda. Prvi je nedovoljna ponuda javnog dobra.¹⁴ Drugi nepovoljan ishod je politička nestabilnost koju izaziva poremećen kolektivni izbor u

¹² Što se definisanja kulture tiče, u ovom radu se pod tim pojmom podrazumeva „skup uverenja, vrednosnih sudova i preferencija, koji može da utiče na [ljudsko] ponašanje, koji se prenosi socijalno (ne genetski) i koji kao zajednički deli neki podskup unutar društva“ (Mokyr, 2017, 8). Isti autor je bliže odredio sva tri pomenuta elementa kulture. Uverenja su vrednosno neutralne (pozitivne) tvrdnje koje se odnose na svet oko pojedinca, što uključuje prirodno i metafizičko okruženje, kao i društvene odnose. Nadalje, vrednosni sudovi su normativni sudovi o društvu i društvenim odnosima (najčešće u formi morala ili ideologije), a preferencije su normativni sudovi o stvarima pojedinca, poput potrošnje ili drugih ličnih stvari. Dakle, kulturna heterogenost podrazumeva heterogenost uverenja, vrednosnih sudova i preferencija. Ova poslednja vrsta heterogenosti – heterogenost preferencija – posebno je značajna za ovo istraživanje.

¹³ Dimić (2020) uverljivo pokazuje koliko su duboka bila neslaganja u pogledu prosvetne politike u jugoslovenskoj kraljevini, a najveća kontroverza je zabeležena u pogledu školskih programa. Upravo se u značajnoj konfesionalnoj heterogenosti stanovništva te zemlje nalazilo poreklo tih neslaganja.

¹⁴ Posredna empirijska potvrda tog nalaza može se naći u rezultatima ponude javnog dobra na nivou američkih gradova, odnosno opština, pri čemu je u pitanju (različita) rasna, pa time i kulturna heterogenost lokalnih zajednica u SAD (Alesina, Baqir, Easterly 1999).

pogledu pružanja javnog dobra, pa time i uvećani politički troškovi zemlje. Umesto da se društvo bavi pitanjima svog sveobuhvatnog napretka, resurse ulaže na pokrivanje tih troškova.¹⁵

No, ti politički troškovi ne zavise samo od kulturne heterogenosti stanovništva, to jest od heterogenosti preferencija za javnim dobrima. Pitanje je i koliko su međusobno udaljene te preferencije – preferencije pojedinaca koji pripadaju različitim jezičkim, etničkim i konfesionalnim zajednicama. Polarizacija društva proporcionalna je toj udaljenosti – što su preferencije udaljenije (šire posmatrano, što su kulturni obrasci sa svim svojim sadržajima udaljeniji), društvo je polarizovanije. Visok nivo kulturne heterogenosti (zasnovane na etničkoj, jezičkoj ili konfesionalnoj heterogenosti) ne mora da stvara velike političke troškove ukoliko su preferencije, iako različite, bliske – ukoliko je nizak stepen polarizacije. Nasuprot tome, visok stepen polarizacije, čak i u uslovima ne toliko velike heterogenosti, može da izazove visoke političke troškove. U razmatranjima optimalne veličine države, u ovom slučaju razmatranjima troškova uvećanja države, stepen polarizacije se posmatra kao egzogen, budući da se on, načelno posmatrano, ne menja sa promenom veličine države, odnosno ne zavisi od te promene.¹⁶

¹⁵ Nasuprot tome, heterogenost preferencija pojedinaca u pogledu privatnih dobara ne stvara nikakve političke troškove, budući da se privatna dobra pribavljaju na tržištu, slobodnim odlukama prodavaca i kupaca, pa stoga nema političkih (kolektivnih) odluka – svako je slobodan da kupi ono što želi. Konfesionalna heterogenost, na primer, stvara razlike u preferencijama domaćinstava u pogledu prehrambenih proizvoda, ali to nema nikakve političke posledice, budući da je reč o privatnim odlukama potrošača i proizvođača i slobodnom ugovaranju transakcija na tržištu. Međutim, u literaturi se pojavljuje teza da homogenost preferencija pojačava sukobe u pogledu privatnih dobara budući da postoji rivalitet u potrošnji (Spolaore, Wacziarg 2017). Ne sporeći taj nalaz, treba ukazati na to da je on irelevantan za razmatranje optimalne veličine države jer se taj sukob svodi na uvećanju tražnju za istim proizvodima i ne razrešava se u političkim procesu već slobodnim odlukama pojedinaca na tržištu, kako na strani tražnje, tako da strani ponude, budući da proizvođači reaguju na povećanje tražnje (i ravnotežne cene) povećanjem ponude.

¹⁶ To, naravno, ne znači da se prilikom razmatranja konkretnih situacija ne može spekulirati o promeni stepena polarizacije pri različitim pravcima širenja određene države. Onda se dolazi do problema merenja stepena polarizacije. Direktno merenje treba da se zasniva na ispitivanju javnog mnjenja i to upitnicima u kojima se nalaze veoma precizno definisana specifična pitanja o preferencijama u pogledu pružanja javnog dobra. Takvi upitnici ne postoje nego se, i to odskora, koriste samo generalni upitnici o vrednostima koje pojedinci, pripadnici određene zajednice prihvataju, poput ankete *World Value Survey*, koja je započela 1981. godine. Iako je u literaturi (Fearon 2003) predložena udaljenost jezika kao posredni pokazatelj polarizovanosti različitih zajednica, teško je videti uverljivu osnovu za takav pokazatelj.

Na teorijskom planu, zanimljivo je pitanje heterogenosti preferencija pojedinaca koji pripadaju istoj etničkoj, jezičkoj ili konfesionalnoj zajednici.¹⁷ Teorija optimalne veličine države zasniva se na pretpostavci da su te grupe potpuno homogene sa stanovišta preferencija u pogledu javnog dobra. Iako ta pretpostavka, naravno, predstavlja odstupanje od stvarnosti,¹⁸ to nije relevantno sa stanovišta samog modela optimalne veličine države, budući da puka promena veličine države ne dovodi do promene stepene heterogenosti u okviru pojedinačne etničke, jezičke ili konfesionalne zajednice – ta heterogenost je egzogena.¹⁹

Visoki politički troškovi donošenja kolektivnih odluka u pogledu javnog dobra u uslovima velike heterogenosti iskazuju se i, kako je već napomenuto, kao stalna politička nestabilnost te države, ponekad na ivici građanskog rata – u nekim slučajevima se ta ivica i pređe – što stvara nepovoljno poslovno okruženje za investiranje budući da se umanjuju očekivani prinosi od ulaganja. Pošto su investicije jedan od osnovnih izvora privrednog rasta, ovim je identifikovan prvi mehanizam kojim uvećanje heterogenosti koje se dešava sa povećanjem države uzrokuje usporavanje privrednog rasta. Isti mehanizam važi i za inovacije – uvećana neizvesnost u poslovnom okruženju, budući da umanjuje očekivane prinose, umanjuje i podsticaje za

¹⁷ Lako je ustanoviti da li neko pripada istoj konfesionalnoj zajednici, ali je nešto teže, zbog razlika u razvijenosti osećaja nacionalne pripadnosti između različitih zajednica, odrediti kojoj etničkoj zajednici neko pripada (Fearon, 2003), dok se najveći problemi te vrste javljaju kada treba ustanoviti ko pripada kojoj jezičkoj zajednici, budući da postoje veoma srodni jezici, između ostalog, zbog toga što se često isti jezik iz političkih razloga različito naziva, tako da se postavlja pitanje da li je kriterijum lingvističke diferencijacije pojedinačni jezik ili porodica jezika (Desmet, Ortuño-Ortín, Wacziarg 2017). Naravno, ključno pitanje je da li se oni koji pripadaju dvema jezičkim zajednicama bez većih problema razumeju između sebe, to jest lako komuniciraju. Ukoliko je to tako, onda pripadaju istoj jezičkoj zajednici. No, za odgovor na to pitanje potrebno je detaljno istraživanje svakog pojedinačnog slučaja, što pri postojećem broju jezika u svetu nije realistična opcija.

¹⁸ To potvrđuju i empirijska istraživanja (Desmet, Ortuño-Ortín, Wacziarg, 2017) zasnovana na podacima iz anketa ljudi koji pripadaju različitim jezičkim, etničkim i konfesionalnim zajednicama u 76 zemalja, ali je zaključak tog empirijskog istraživanja da pripadnosti specifičnoj zajednici u velikoj meri ipak određuje kulturni obrazac pojedinca, odnosno njegove preferencije u pogledu pružanja javnog dobra.

¹⁹ Ta tvrdnja se odnosi na kratak rok, odnosno na alternativne državne granice posmatrane u jednom trenutku. Rečnikom ekonomske nauke, u pitanju je komparativna statika. Na veoma dugi rok posmatrano, međutim, treba dopustiti mogućnost da su preferencije endogene i da se one u određenoj meri menjaju u vremenu. Preferencije se grade/menjaju u jednom društvu, odnosno državi, u međusobnoj interakciji između različitih etničkih, jezičkih ili konfesionalnih zajednica, u okviru jedinstvenih (formalnih) institucija, pa stoga ne treba isključiti mogućnost njihove konvergencije na dugi rok, makar u određenoj meri.

inovacije, to jest za rasprostranjeno prihvatanje nove tehnologije, još jedan izvor privrednog rasta. Ostali mehanizmi koji utiču na takvo usporavanje privrednog rasta, ponekad i njegovo zaustavljanje ili nazadovanje, vezani su za državne politike, koje, u stvari, predstavljaju javno dobro i ukoliko postoji velika heterogenost preferencija, traženje kompromisnog rešenja ili, još gore, rešenja državnih politika koja se zasnivaju na traganju za rentom, to jest na preraspodeli ka samo jednoj etničkoj, jezičkoj ili konfesionalnoj zajednici, na tom planu može da dovede do državnih politika koje ne pogoduju efikasnim ekonomskim ishodima i potkopavaju privredni rast zemlje. Zbog toga se, na primeru afričkih zemalja, empirijski pokazalo (Easterly, Levine 1997) da zemlje u kojima postoji velika kulturna heterogenost znatno zaostaju za relativno homogenim zemljama u dinamici privrednog rasta, to jest da su im stope privrednog rasta niže nego što bi bile da je manja kulturna heterogenost. To nije, pokazalo se, posledica njihovog geografskog položaja već loših državnih politika, koje ne obezbeđuju dobro školstvo (pa time ni odgovarajući nivo ljudskog kapitala), dobro razvijen i svima pristupačan finansijski sistem, kojim bi se omogućilo finansiranje investicionih (poslovnih) poduhvata, nameću ograničenja u spoljnoj trgovini i posedovanju strane valute, uz administrativnu kontrolu deviznog kursa, a uz to i ne pružaju dovoljne javne investicije u izgradnju i održavanje infrastrukture. Sve to, uz sadejstvo drugih činilaca, uzrokuje privrednu stagnaciju i nazadovanje afričkih država, barem većine njih, u odnosu na ostale zemlje sveta.²⁰

Tome treba dodati i pitanje transfera između pojedinaca, kojima se iskazuje solidarnost. Uobičajeno je da najjači osećaj solidarnosti postoji između onih koji pripadaju istoj zajednici, bez obzira na to da li je ta zajednica etnička, jezička ili konfesionalna. Njihova spremnost za prihvatanje transfera u okviru iste zajednice daleko je veća nego između različitih zajednica. Dok su obavezujući, državni transferi uređeni preko budžeta, ukoliko su u okviru iste zajednice u skladu sa iskazivanjem solidarnost, bratstva, a ukoliko su između različitih zajednica, percipiraju se kao eksploatacija, pljačka i tome

²⁰ Osnovni uzrok takvih državnih politika jeste njihova usmerenost za traganje za rentom, radi preraspodele u korist one jezičke, etničke ili konfesionalne zajednice koja je na vlasti, odnosno koja odlučujuće utiče na formulisane državnih politika, a na štetu ostalih zajednica (Easterly, Levine 1997). Na primer, samo oni koji pripadaju vladajućoj zajednici mogu da se bave spoljnom trgovinom ili imaju pristup stranoj valuti po povlašćenom kursu. Takvom političkom konstelacijom potkopava se i kvalitet državnih ustanova, nadležnih za sprovođenje politika – tzv. loša vladavina (engl. *poor governance*) – što uslovljava visok nivo korupcije. Empirijski se pokazalo u slučaju afričkih zemalja (Mauro, 1995) da se povećanjem kulturne heterogenosti uvećava nivo korupcije, pa time i usporava privredni rast. Više o uzročno-posledičnoj vezi korupcije i privrednog rasta videti u: Begović (2007).

sličnim kategorijama. A svi građani jedne države su ravnopravni, tako da u političkom procesu treba doneti jednoznačne odluke o metodima transfera i kriterijuma koji neminovno treba da važe za sve, nezavisno od toga kojoj etničkoj, jezičkoj ili konfesionalnoj zajednici pripadaju. Sve to stvara nove poteškoće za donošenje kolektivnih odluka u političkom procesu, pa uvećava političke troškove – troškove funkcionisanja države.²¹

Imajući u vidu da se javni prihodi u osnovi svode na finansiranje ponude javnog dobra i na transfere, uvećana heterogenost preferencija stanovništva vezanih za ponudu javnog dobra (sve uočene komponente razlika između preferencija) i za transfere neminovno uzrokuje povećanje raznolikosti preferencija u pogledu oporezivanja. Dok su jedni za više poreske stope, drugi su za niže, pa se i u tom pogledu u političkom procesu mučno traži kompromisno rešenje.²²

Sve navedeno pokazuje da su politički i ekonomski troškovi kulturne heterogenosti značajni i da ih treba uzeti u obzir u razmatranju, makar samo akademskom, širenja granica jedne države, čime se neminovno uvećava njeno stanovništvo. Što je veća heterogenost stanovništva, to su viši politički troškovi pružanja javnog dobra, kao i politički troškovi transfera, a upravo su to centralne teme političkog života u svakoj zemlji, u kome se traže konkretni odgovori na konkretna pitanja o nivou oporezovanja, nivou, strukturi i načinu pružanja javnog dobra i pitanja o obimu i karakteru transfer u okviru države.

Nije sporno da je Jugoslavija od samog svog stvaranja bila kulturno veoma heterogena država (Petranović 1988, 31). Teško da se može uspešno protivrečiti tezi da je ta heterogenost bila u osnovi uzrok ako ne svih onda

²¹ Pojedini teorijski modeli (Bolton, Roland, 1997) upravo u visokim političkim troškovima preraspodele između pojedinaca koji pripadaju različitim jezičkim, etničkim i konfesionalnim zajednicama sagledavaju razloge separatizma, odnosno raspada heterogenih država. Ne čudi nalaz modela da nestaje bilo kakav podsticaj za separatizam ukoliko postoji savršena mobilnost svih proizvodnih faktora. Poenta je upravo u tome što postojanje heterogenosti, odnosno kulturno raznolikih zajednica, ne samo da onemogućava savršenu mobilnost makar jednog proizvodnog faktora (radna snaga) nego stvara barijere koju takvu mobilnost odvođe veoma daleko od savršene.

²² Samo za sebe posmatrano, svaki poreski obveznik preferira niže poreske stope, tako da bi, posmatrano izolovano od javne potrošnje, idealna poreska stopa bila jednaka nuli. Međutim, poreski obveznici donose svoju odluku o optimalnoj poreskoj stopi na osnovnu poželjne količine ponude javnog dobra, poželjnih nivoa transfera i veličine sopstvene granične korisnosti novca (bogatstva). Ovo poslednje, s obzirom na dominaciju fenomena opadajuće granične korisnosti novca, zavisi od nivoa dohotka pojedinačnog poreskog obveznika, a ne od njegove pripadnosti nekoj etničkoj, jezičkoj ili konfesionalnoj zajednici. Stoga se ta poslednja vrsta heterogenosti – heterogenost u bogatstvu – neće više uzimati u obzir u ovom radu.

makar većine političkih nedaća koju su potresali tu državu i da je ona na kraju izazvala njen raspad. No, može se postaviti pitanje da li je uočena kulturna heterogenost posledica isključivo etničke, jezičke i konfesionalne heterogenosti ili postoji još neki činilac.

Pokazalo se da, i to baš u slučaju Habzburške monarhije, institucije utiču na kulturu (Becker *et al.* 2016), to jest da različito institucionalno nasleđe jednog naroda podeljenog između država sa različitim institucionalnim okvirima, pre svega formalnim institucijama, uslovljava razlike u kulturi, iako je reč o istoj jezičkoj, etničkoj i konfesionalnoj zajednici. Ekonomskim rečnikom iskazano, pokazalo se da kultura nije egzogena već da na nju utiče institucionalno okruženje i da raskol u političkim, ekonomskim i pravnim institucijama između dve zemlje utiče na kulturne razlike u istoj jezičkoj, etničkoj i konfesionalnoj zajednici nastanjenoj u tim zemljama.²³ Stoga uvid da je kultura Srba iz Srbije, tzv. Srbijanaca u rečniku bečke administracije krajem XIX i početkom XX veka, koji su dugo živeli u Osmanskom carstvu, i prečanskih Srba, koji su živeli u Austrougarskoj (prečanski krajevi), različita nije bez osnove, budući da su Srbi vekovima bili podeljeni između dva carstva, bitno različitog institucionalnog uređenja, kako u pogledu i formalnih, tako i neformalnih institucija. Međutim, taj uvid nije od većeg značaja za ovaj rad. Prvo, pokazalo se (Putnam 1993; Bauernschuster *et al.* 2012; Becker *et al.* 2016) da institucionalni raskol, nezavisno od toga koja je njegova priroda i na koji se istorijski period odnosi,²⁴ uslovljava prevashodno razlike u verovanjima o ponašanju drugih ljudi, kao sastavnom elementu kulture, ali ne i u značajnoj meri razlike u preferencijama, koje su najbitnije sa stanovišta istraživanja troškova uvećanja države. Drugo, svi alternativni državotvorni projekti koji se razmatraju u ovom radu podrazumevaju, makar u određenom stepenu, integraciju tzv. Srbijanaca i prečanskih Srba, pa je ovaj vid heterogenosti neizbežan u svim državotvornim rešenjima koja podrazumevaju širenje teritorije Kraljevine Srbije iz 1914. godine na zapad i na sever.²⁵ Ne sporeći nalaz da su Srbi kao narod vekovima bili podeljeni

²³ Upravo je u ranim radovima o odnosu institucija i kulture ukazivano na dvosmernost njihove veze i endogenost kulture (Bowles 1998; Alesina, Giulinano 2015). Begović (2021b) razmatra fenomen endogenosti kulture i međusobne povratne veze institucija i kulture u kontekstu njihovog značaja za izučavanje ekonomske istorije.

²⁴ Tri navedena empirijska istraživanja sa gotovo istovetnim nalazima o uticaju institucija na kulturu odnose se na srednjovekovnu Italiju, Habzburšku monarhiju i podeljenu Nemačku (u XX veku). Očigledna je postojanost endogenosti kulture u (istorijskom) vremenu.

²⁵ Time se samo uvećava heterogenost u jednoj etničkoj zajednici – srpskoj – u onoj meri u kojoj se uvećava, a ta vrsta heterogenosti, kako je već ranije iskazano u ovom radu, nije relevantna za njegove rezultate.

između dva carstva, da su dugo živeli u svetu sasvim različitih institucija, taj uvid jednostavno nije relevantan za ovo istraživanje, budući da bi i jedni u drugi Srbi neminovno zajedno živeli kao stanovnici svake zemlje čije su granice pomerene na zapad i na sever u odnosu na granice Srbije iz 1914. godine.

2.3. Optimizacija veličine države

Budući da porast veličine države istovremeno dovodi do promene i pogodnosti i troškova, otvara se mogućnost za definisanje optimalne veličine države – one koja će maksimizovati neto pogodnosti. Tu ideju je, u novinskom članku, prvi put izneo jedan od vodećih ekonomista današnjice (Barro 1991).

Teorijski model optimalne države zasniva se na nekoliko pretpostavki.

- Egzogenost kulturnih obrazaca, pa time i kulturne heterogenosti sa stanovišta veličine države: ma kolika je veličina države, kulturni obrasci etničkih, jezičkih i konfesionalnih zajednica se ne menjaju.
- Polarizacija preferencija različitih etničkih, jezičkih i konfesionalnih zajednica ne menja se sa promenom veličine države.
- Postoji puna kulturna homogenost, uključujući preferencije pojedinaca u pogledu javnog dobra, u okviru istih etničkih, jezičkih i konfesionalnih zajednica.
- Zanimaju se razlike između zemalja u pogledu mogućnosti prilagođavanja kulturnoj heterogenosti, odnosno osposobljenosti zemalja da, odgovarajućim političkim institucijama i kulturom političke elite i biračkog tela, ublaže nepovoljna dejstva te heterogenosti.

U modelu zasnovanom na tim pretpostavkama, optimalna veličina države, veličina pri kojoj su maksimizovane neto pogodnosti, definiše kao ona veličina pri kojoj su izjednačeni granične koristi (pogodnosti) od porasta države usled dejstva ekonomije obima i granični troškovi tog porasta usled uvećanja kulturne heterogenosti. Potreban i dovoljan uslov za postojanje optimuma je konvergencija (opadajućih) graničnih pogodnosti i (rastućih) graničnih troškova, koja omogućava da se pri određenoj veličini države te dve vrednosti izjednače.

Teorijski model optimalne veličine države pogodnosti i troškove njene veličine razmatra sa stanovišta društvenog blagostanja zemlje, to jest sume individualnog blagostanja stanovnika te države.²⁶ Shodno tome, optimalna veličina države je ona kojom se maksimizuje društveno blagostanje, shvaćeno kao suma individualnih blagostanja svakog stanovnika države. Pri tome, politički troškovi, shvaćeni kao oportunitetni troškovi, ulaze u kalkulaciju kao stavka koja umanjuje društveno blagostanje. Jasno je da je teorijski model optimalne veličine države normativni model, to jest model koji pokazuje kolika veličina države treba da bude, a *nije* model kojim se objašnjava stvarnost, to jest *ne može* da odgovori na pitanje zbog čega je neka država onolika kolika jeste. Još manje je taj model teorijska konstrukcija kojom se objašnjava državotvorni proces. Štaviše, ekonomska teorija takav model nije ponudila.

No, na obodima tog normativnog teorijskog modela mogu se formulirati neki elementi kojima bi se objašnjavala stvarnost, u stvari postavile određene teorijske hipoteze. Načelno posmatrano, upravo je veličina države kojom se maksimizuje društveno blagostanje, to jest optimalna veličina države, ona njena veličina koja bi se postigla u demokratskom procesu. Odstupanja od takve veličine bila bi posledica nesavršenosti samog procesa donošenja kolektivnih odluka i nesavršene informisanosti onih koji u njemu učestvuju.

Nasuprot tome, diktatora *ne* interesuje društveno blagostanje, to jest blagostanje podanika, već samo sopstveno, a njegova maksimizacija se svodi na maksimizaciju rente koju diktator može da se prisvoji. Što je veća država, što je veći broj stanovnika i njihovo bogatstvo, to je veća renta koju on može da se prisvoji. Dakle, načelno posmatrano, u njegovom je najboljem interesu da država kojom vlada bude što veća. Ostaje nejasno da li i na koji način (u kojoj funkcionalnoj formi) porastom države rastu i troškovi prisvajanja rente i da li diktator snosi te troškove. Ti troškovi svakako postoje, u krajnjoj liniji uvek ih snosi onaj koji prisvaja rentu (umanjuje se renta), pa se stoga može govoriti da diktator prisvaja neto rentu. U svakom slučaju, nezavisno od oskudnosti informacija o tim mehanizmima, razborito je pretpostaviti da je optimalna veličina zemlje sa stanovišta društvenog blagostanja značajno manja od optimalne veličine zemlje sa stanovišta prisvajanja rente, to jest sa stanovišta diktatora. Samim tim, ukoliko se odluke o granicama zemlje donose demokratski, one će se razlikovati od autokratski donetih odluka.

²⁶ Striktno posmatrano, prema mikroekonomskoj teoriji, odnosno terminologiji ekonomike blagostanja, društveno blagostanje je suma blagostanja potrošača (agregatni potrošačev višak) i suma blagostanja proizvođača (agregatni proizvođačev višak). Jednostavnosti radi, u ovoj analizi se zanemaruje blagostanje proizvođača, budući da ne zavisi od državotvornih odluka, niti proizvođači na njih mogu da utiču.

Na osnovu navedenih teorijskih nalaza može se postaviti teorijska hipoteza da demokratski donete odluke o veličini države dovode do manjih država u poređenju sa autokratskim odlučivanjem, odnosno do većeg broja država na globalnom nivou.²⁷

Imajući sve to u vidu, budući da se prostorna raspodela stanovništva i njegova struktura, odnosno kulturna heterogenost u prostoru, znatno razlikuju od jednog kraja globusa do drugog, neminovno je da optimalna veličina države nije univerzalna. Štaviše, zbog razlika u državotvornim procesima, isto kao i razlika u oblicima vladavine i načinima donošenja odluka o granicama, stvarna, postignuta veličina država nije univerzalna. Zbog toga i postoje države različite veličine, od ogromnih, poput Kine i Indije, čije stanovništvo značajno prelazi jednu milijardu, do minijaturnih, poput pojedinih pacifičkih ostrvskih zemalja.

Osnovni nalazi ekonomske teorije optimalne države omogućavaju traženje *ex post* optimalne veličine države srpskog naroda, imajući u vidu datu kulturnu heterogenost stanovništva koje je živelo na relevantnom geografskom prostoru u vreme izbora državotvornog rešenja 1918. godine. Pre nego što se pristupi toj analizi, treba razmotriti da li su 1918. godine zaista postojala alternativna državotvorna rešenja, a ako jesu postojale alternative ujedinjenju jugoslovenskih naroda, da li su u nekim bitnim parametrima one sa stanovišta srpskog naroda bile inferiorne u odnosu na ono koje je realizovano.

3. UJEDINJENJE JUGOSLAVIJE 1918. GODINE: DA LI JE POSTOJALA ALTERNATIVA?

Savremena srpska historiografija sa velikom skepsom i izvesnim nipodaštavanjem gleda na državotvorne alternative jugoslovenskom ujedinjenju: „Savremeno lamentiranje nad propuštenom prilikom da nastane Velika Srbija teško je razumljivo iz ondašnje perspektive iz više uzroka“ (Radojević 2019,

²⁷ Taj nalaz je u skladu sa nalazima formalnog teorijskog modela (Alesina, Spolaore 1997) da demokratizacija izaziva secesiju i uvećanje broja država, to jest umanjeње njihove veličine, i da slobodnija spoljna trgovina, to jest smanjenje barijera ekonomskoj saradnji između država, daje iste rezultate. Nesporo je da je demokratizacija Istočne Evrope u poslednjoj deceniji XX veka dovela do raspada određenog broja višenacionalnih država, što posredno empirijski podržava rezultate navedenog modela, tim pre što je demokratizaciju pratila i slobodnija spoljna trgovina i uključivanje tih zemalja u svetske ekonomske tokove, to jest u međunarodnu podelu rada.

235). Stoga treba preispitati argumente kojima se nipodaštava alternativa koja se naziva Velikom Srbijom (Radojević 2019, 235), mada same granice te države nisu definisane.²⁸

1. Izvan Velike Srbije neminovno bi morali da ostanu veći delovi srpskog naroda.
2. Velika Srbija nije odgovarala savezničkoj politici.
3. Jedna prvenstveno srpska država bila bi „uklještena“ između ponižene, ali vazda ambiciozne Bugarske, duboko ozlojeđene Mađarske i umanjene Hrvatske koja bi postala lak „plen grabljivih suseda“.
4. Svi ratni pobednici nastojali su da što više prošire svoje granice i osiguraju veću teritorijalnu dobit.

Što se prvog argumenta tiče, tvrdnja je uverljiva (nezavisno od nepreciznosti odrednice „veći“), a empirijsko istraživanje koje sledi pokazaće koliki bi deo srpskog naroda ostao izvan granica srpske države da je, umesto stvaranja Jugoslavije, državotvorni poduhvat 1918. godine bio okrenut proširenoj Srbiji. Štaviše, umesto prideva „velika“, bez ikakvog preciziranja granica, mogu se *ex post* izneti konkretne kvantifikacije, imajući u vidu alternativno definisane granice proširene Srbije kao državotvornog projekta. Nadalje, na ispitivanje te tvrdnje naslanja se testiranje osnovne hipoteze ovog rada, a to je da se povećanjem veličine države, to jest obuhvata srpskog naroda u matičnoj državi, uvećava etnička, jezička i konfesionalna heterogenost te države, dakle kulturna heterogenost kao osnovni izvor političkih tenzija i rezultujućih troškova. Sprovođenje načela „svi Srbiji u jednoj državi“, prema toj hipotezi, ukoliko se potvrdi kao tačna, znači veliku kulturnu heterogenost tako stvorene države. U osnovi, to je bila dilema pred kojom se nalazila politička elita Srbije tog vremena, prihvatila ona to ili ne. „Savremeno lamentiranje“ možda ipak može da bude mirna, hladna i trezvena retrospektivna rekonstrukcija propuštenih prilika i ustanovljenje mogućih grešaka koje su tom prilikom počinjene.

²⁸ Granice Velike Srbije nisu definisane ni u veoma obuhvatnom zborniku radova (Krestić, Nedić 2003) niti u tematskoj monografiji (Popov 2006) upravo sa tim naslovnima. U ovom radu se izbegava termin Velika Srbija jer označava neprecizno definisan politički projekat, odnosno nejasno definisane granice države koja bi bila rezultat ostvarenja tog političkog projekta. Štaviše, termin Velika Srbija nosi kontroverznu političku konotaciju. Imajući u vidu da je ovo akademski, a ne politički tekst, a kako bi ta distinkcija bila jasna, u daljem tekstu upotrebljava se isključivo izraz „proširena Srbija“.

Tvrđnju da proširena Srbija, umesto stvaranja Jugoslavije, nije odgovarala savezničkoj politici treba uzeti sa velikom rezervom. Saveznička politika, u onoj meri u kojoj je bila usaglašena, veoma dugo je bila protiv stvaranja jedinstvene države jugoslovenskih naroda. Niko od saveznika nije reagovao na Nišku deklaraciju (donetu 7. decembra 1914. godine), što efektivno znači da je nije podržao. Pažljivim čitanjem „Četrnaest tačaka“ – proglašena američkog predsednika Vilsona (*Woodrow Willson*),²⁹ lako se može uočiti podrška koncepciji proširene Srbije, koja podrazumeva ponovno uspostavljanje Srbije, oslobađanje njene teritorije i obezbeđivanje njenog slobodnog i sigurnog izlaska na more, dok se u istom dokumentu slovenskim i svim drugim narodima u Austrougarskoj, čije se očuvanje implicitno predviđa, nude sveobuhvatne mogućnosti za autonomni razvoj. Dakle, reč je o tome da se tek pri samom kraju rata saveznička politika promenila i da tek tada ona više nije predviđala opstanak Austrougarske, što je bio potreban uslov za stvaranje zajedničke države jugoslovenskih naroda, pa da je tek tada prihvaćeno stvaranje Jugoslavije, koje je srpska politička elita neprestano, još od Niške deklaracije, naturala saveznicima.³⁰ Otvoreno je pitanje, međutim, kako bi saveznici reagovali da nije bilo takvog entuzijazma na srpskoj strani, ali je izvesno da su oni nisu primoravali srpsku političku elitu da se opredeli za Jugoslaviju, odnosno da se odrekne proširene Srbije, kako bi se moglo zaključiti na osnovu tvrdnje jednog od učesnika grotesknog fiktivnog dijaloga navedenog kao moto ovog članka.

Tačna je tvrdnja da bi proširena Srbija bila uklještena između ponižene, „ali vazda ambiciozne Bugarske, duboko ozlojeđene Mađarske i umanjene Hrvatske“, ali je Jugoslavija isto tako bila uklještena između prve dve zemlje, koje su bile nezadovoljne državnom granicom prema Jugoslaviji isto onoliko koliko bi bile nezadovoljne granicom prema proširenoj Srbiji. Što se hipotetičke nezavisne hrvatske države tiče i spekulacije da bi ona postala „lak plen grabljivih suseda“, ma šta to značilo, to bi se od suseda svelo na Italiju, pošto ni Austrija ni Mađarska, posle poraza u Prvom svetskom ratu,

²⁹ Američki predsednik Vilson je 8. januara 1918. godine taj proglas obnarodovao pred Kongresom SAD. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp, poslednji pristup 3. avgusta 2023.

³⁰ Živojinović (1983) detaljno analizira promene u britanskoj politici prema stvaranju Jugoslavije tokom Prvog svetskog rata, pri čemu, na osnovu dokumenata britanske diplomatije, jasno pokazuje da Velika Britanija nikada nije zagovarala stvaranje Jugoslavije, a tek je deklaracijom od 3. juna 1918. godine samo „izrazila saglasnost“ sa idejom o ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca, dakle dopustila da Jugoslavija ipak može da se formira.

nisu bile u prilici da budu grabljive.³¹ Onda se isto tako spekulativno može zaključiti da bi zadovoljenjem italijanskih ambicija na istočnom Jadranu u većoj meri, (proširena) Srbija i Italija daleko lakše našle zajednički jezik o međusobnoj granici nego što su to bile u prilici da učine Jugoslavija i Italija.³²

Konačno, tvrdnja da su „svi ratni pobednici nastojali [...] da što više prošire svoje granice i osiguraju veću teritorijalnu dobit“ kao argument u prilog stvaranja Jugoslavije predstavlja upotrebu pozitivnog, vrednosno neutralnog suda, onog kojim se utvrđuju činjenice (nezavisno od toga da li je on tačan ili ne), kao normativnog suda. Implicitno se čitalac upućuje na sledeći stav: budući da su svi ostali radili to i to, isto to je trebalo da radi i sprska politička elita. Ne samo da se ima razumevanja za to što su drugi (navodno) činili nego se i opravdava to što je srpska politička elita činila to isto. Logički, međutim, taj argument nije prihvatljiv. Teritorijalna dobit sama po sebi nije presudna već broj stanovnika, i to sa stanovišta autokratskog vladara i njegove političke elite kojim se maksimizuje potencijalna renta koja se dá prisvojiti.³³ Štaviše, teritorijalno širenje bilo koje države u Evropi najverovatnije znači uvećanje kulturne heterogenosti njenog stanovništva (ukoliko širenje nije praćeno iseljavanjem „neodgovarajućeg“ stanovništva). To je najbolje osetila Poljska posle Prvog svetskog i Poljsko-ruskog rata, koja je, Riškim mirovnim ugovorom zaključenim 18. marta 1921. godine, dobila velike teritorije na istoku. Povećanje kulturne heterogenosti stanovništva te zemlje izazvalo je visoke političke troškove, tako da je međuratna Poljska završila kao diktatura, budući da je to bila najrazboritija opcija za minimizaciju naraslih političkih nestabilnosti i pratećih troškova (Connelly 2020). Slična, mada ne istovetna stvar dogodila se sa Italijom, koja je prisajedinjenjem Južnog Tirola u svoje stanovništvo uključila veliku i teritorijalno homogenu

³¹ Otvoreno pitanje je, međutim, kako bi se hrvatska politička elita koja bi vodila takvu hrvatsku državu odnosila prema proširenoj Srbiji kao susedu. Zavisno od granica takve Srbije, bile bi u određenoj meri narušene ambicije u pogledu ostvarenja hrvatskog državnog prava, što bi vodilo suprotstavljenim teritorijalnim interesima dveju zemalja i mogućem nezadovoljstvu hrvatske političke elite, iako bi ostvarivanje proširene Srbije i raspadom Austrougarske bio otvoren put za stvaranje hrvatske (suverene) države. To je, čini se, mogao da bude veći rizik po uspostavljanje dobrosusedskih odnosa nego spekulacija da bi Hrvatska postala „lak plen suseda“.

³² Istraživanje italijansko-jugoslovenskih odnosa posle Prvog svetskog rata (Ristović, 2021b) nudi neke elemente za takvu spekulaciju u pojedinim izjavama onih koju su spadali u tadašnju italijansku političku elitu, pre svega Musolinija (*Benito Mussolioni*) i D'Anuncija (*Gabriele d'Annunzio*).

³³ Širenje granica zemlje radi dobijanja izlaska na more sasvim je opravdano sa stanovišta nalaza ekonomske nauke, što je već napomenuto u ovom radu, budući da se takvim izlazom (uz odgovarajuću obalu i priobalje) olakšava spoljna trgovina i pospešuje uključivanje zemlje u međunarodnu podelu rada.

nemačku manjinu. Nesuglasice, pa time i politički troškovi, povodom statusa nemačke manjine u Italiji trajale su sve do 1971. godine, kada je postignuto kompromisno rešenje.³⁴ Dakle, načelo 'zagrabi koliko možeš' ne mora uvek da bude razborit pristup određivanju državnih granica.

Verovatno je da najviše kontroverzi u pogledu alternativnih državotvornih rešenja izaziva tumačenje značaja Londonskog sporazuma (zvanično: Sporazum između Francuske, Rusije, Velike Britanije i Italije), potpisanog u tom gradu 26. aprila 1915. godine,³⁵ čijim je navodnim neprihvatanjem propuštena prilika za stvaranje proširene Srbije (Marušić, 2018), a čije se ponovno razmatranje ponekad omalovažava i u akademskoj³⁶ i u široj javnosti.³⁷ Za razliku od jednostranih, emotivnih tekstova sa nepromišljenim zaključcima, Radivojević (2020) nudi sveobuhvatnu, smirenu i uravnoteženu analizu Londonskog sporazuma i njegovih posledica.³⁸

Kada se iz razmatranja isključi sve ono što ne pripada akademskoj raspravi, da se, za potrebe analize u ovom članku, o Londonskom sporazumu zaključiti sledeće.

Prvo, nezavisno od motiva potpisnika i toka pregovora, Londonski sporazum nije predstavljao nikakvu međunarodnu pravnu obavezu zemalja potpisnica prema Srbiji i njenim posleratnim granicama. U krajnjoj liniji, Londonski sporazum je poništen na Pariskoj mirovnoj konferenciji 1919.

³⁴ Ovim se, da ne bi bilo zabune, ne tvrdi da je problem nemačke manjine u Italiji uzrok uspona fašizma i uspostavljanja fašističke diktature u toj zemlji.

³⁵ Puni tekst Londonskog sporazuma na engleskom jeziku u izvornoj formi videti na: <https://archive.org/details/agreementbetween00franrich/mode/2up>, poslednji pristup 3. jula 2023.

³⁶ Primera radi, u prikazu knjige Milana Ristovića o italijansko-jugoslovenskim odnosima (Ristović, 2021b) ocenjuje se da on „ne žali, kao što to čini veliki deo korozivne srpske historiografije, za neostvarenim Londonskim ugovorom iz 1915...” (Kuljić 2022, 319).

³⁷ Kao primer takvog omalovažavanja može se navesti nepotpisan tekst na sajtu „Srbija danas“ postavljen 28. oktobra 2014. godine, koji je još uvek dostupan na: <https://www.sd.rs/clanak/mit-o-londonskom-ugovoru-da-li-nam-je-nudena-velika-srbija-28-10-2014>, poslednji pristup 3. jula 2023.

³⁸ Zanimljivo je da Londonski sporazum bio, između ostalog, predmet žučne rasprave o predlogu ustavnih amandmana na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu krajem marta 1971. godine. Posledica te rasprave, preciznije njenog sadržaja, bila je sudska zabrana tematskog broja časopisa *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* koji je sadržao autorizovana izlaganja učesnika skupa. Izlaganja koja su se bavila Londonskim sporazumom mogu se pronaći u naknadno objavljenom zabranjenom broju časopisa (Đurić 1971; Janković 1971; Stojanović 1971). Mihailo Đurić je 1973. godine, zbog onog što je izrekao u toj raspravi, pravnosnažno osuđen na devet meseci zatvora i upućen na izdržavanje kazne.

godine i granice Italije – prema mirovnim sporazumima potpisanim na toj konferenciji i kasnijim bilateralnim sporazumom sa Kraljevinom SHS, potpisanim u Rapalu – razlikovale su se od onih koje su njime bile utvrđene. No, veliki deo italijanskog teritorijalnog širenja na račun (tada još uvek postojeće) Austrougarske bio je ostvaren na Pariskoj mirovnoj konferenciji, u skladu sa odredbama Londonskog sporazuma. Na primer, potpuno je ostvareno širenje Italije na Južni Tirol i Istru. Dakle, iako taj sporazum nije bio pravno obavezujući, ispostavilo se čak ni prema Italiji, on je svakako dao određeni politički ton posleratnom određivanju granica na Pariskoj mirovnoj konferenciji.

Drugo, Londonskim sporazumom se definišu samo granice na istočnoj obali Jadrana i u njegovom neposrednom zaleđu, a ne u dubini Balkanskog poluostrva. Međutim, u definisanju jadranskih granica, izričito, osim Italije, taj sporazum kao primorske zemlje pominje Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru i izričito ostavlja delove jadranske obale koji treba da pripadnu tim zemljama, pri čemu je odvojeno tretiran severni deo obale (što se odnosilo na Hrvatsku), s jedne strane, i centralni i južni deo obale (pri čemu su vidu bile Srbija i Crna Gora), s druge strane.³⁹ Prema tome, Italija se tim sporazumom obavezala prema Srbiji i Crnoj Gori, iako te dve države nisu bile potpisnice sporazuma, da *neće* prisvajati određene, sporazumom precizno definisane delove istočne jadranske obale. Isto tako, potpisnice sporazuma nisu se opredeljivale o posleratnoj granici između Srbije i njenih suseda na zapadu u dubini teritorije. Zbog toga, jednostavno, Londonski sporazum ne treba projektovati na celokupne zapadne granice proširene Srbije već samo na one koje su na obali Jadranskog mora i u njenom neposrednom zaleđu.

Treće, savezničku ponudu Srbiji iz avgusta 1915. godine (Antić 2012, 156–160), kojom joj se nudi da napusti deo (nikako celu) Makedonije (tadašnje Južne Srbije, a današnje Severne Makedonije) i posle rata to područje prepusti Bugarskoj, u zamenu za teritoriju Bosne i Hercegovine, Srema, Bačke, Baranje i Slavonije, kao i dela Dalmacije, treba posmatrati u svetlu savezničkih napora da Bugarsku, poput Italije, uvuku u rat na strani Antante, barem da je spreče da u rat uđe na protivničkoj strani, a sve to inspirisano bugarskim teritorijalnim pretenzijama prema Makedoniji. Ne samo da je Srbija tu savezničku ponudu odbila, ne samo da nikada nije

³⁹ Zanimljivo je pominjanje Hrvatske u tekstu sporazuma. Iz toga ne treba zaključiti da je njime bila predviđena nezavisnost Hrvatske već da se samo upućivalo na Hrvatsku kao na mogući deo neke državne zajednice ili kao na nezavisnu državu koja će nastati posle završetka rata. Treba voditi računa o tome da u vreme zaključivanja Londonskog sporazuma nije postojala rešenost zemalja Antante za razbijanjem Austrougarske, kako je već navedeno u ovom radu, i da je taj sporazum, u stvari, najvećim svojim delom, garancija italijanskih granica prema Austrougarskoj.

potpisan međunarodni sporazum te vrste, nego je mala verovatnoća da bi posle rata koji je, na strani centralnih sila, Bugarska katastrofalno izgubila,⁴⁰ ona mogla da računa na proširenje svoje teritorije. No, takvom ponudom vlasti savezničkih zemalja su poslale jasan signal, ako ništa drugo, da uvažavaju teritorijalne pretenzije Srbije na Vojvodinu i Bosnu i želju za izlazak na more, kada bude došlo vreme za posleratnu promenu granica.⁴¹

Konačno i verovatno najbitnije: državotvorna pitanja rešavana su na Pariskoj (posleratnoj) mirovnoj konferenciji, na osnovu ishoda rata, to jest vojnih rezultata/uspeha koji su postignuti. U tom smislu, ključnu zaslugu za širenje granice zemlje na zapad i sever od granica Kraljevine Srbije imali su vojni uspesi srpske vojske 1918. godine (Opačić, 1983; Bjelajac, 2020). Zapadne granice Kraljevine SHS koje su utvrđene na Pariskoj mirovnoj konferenciji bez tih uspeha ne bi bile dostupne. Retroaktivno, dâ se zaključiti da su ti uspesi mogli da budu osnova za određivanje odgovarajuće zapadne i severne granice proširene Srbije da srpska politička elita nije insistirala na formiranju Jugoslavije, to jest na ujedinjenju sa ostalim jugoslovenskim narodima kao državotvornom rešenju, već se usredsredila na širenje granica Kraljevine Srbije.

Stoga se može postaviti pitanje da li je postojala obaveza bilo koje vrste srpske političke elite da se opredeli za stvaranje zajedničke države. Niko nije prisilio srpsku političku elitu da se Niškom deklaracijom, nedugo posle početka rata, obaveže na stvaranje jedinstvene jugoslovenske države, još manje da Krfskom deklaracijom sebe obaveže na stvaranje zajedničke države jugoslovenskih naroda. Za sopstvene zablude ne treba optuživati druge. A istorija je pokazala da je srpska politička elita umela da odstupi od obaveza koje je preuzela takvim dokumentima kada joj je to bilo u neposrednom interesu, kao što je napustila Krfskom deklaracijom definisanu obavezujuću kvalifikovanu većinu prilikom donošenja ustava zajedničke države (Marinković, 2020).

Takođe se može postaviti pitanje da li je načelo samoopredeljenja, jedno od načela na kojima se zasnivalo donošenje odluka na Pariskoj mirovnoj konferenciji (Sharp 2018), na bilo kakav način ometalo stvaranje proširene Srbije. Bitno je uočiti da je to načelo efektivno važilo za narode zemalja pobednica, a ne za poražene narode. Mađari su, na primer, ostali rasejani (i danas su) u nekoliko susednih zemalja, a isto se odnosi i na Nemce,

⁴⁰ Bugarska je prva od centralnih sila koja je zatražila primirje, efektivno kapitulirala u Prvom svetskom ratu.

⁴¹ Više o toj ponudi i evoluciji stavova britanske diplomatije posle njenog odbijanja videti u Živadinović (1983).

uključujući i Austrijance.⁴² Srbija je nesporno bila zemlja pobednica i načelo samoopredeljenja srpskog naroda svakako bi bilo primenjeno na način koji je bio u skladu sa onim što je tražila srpska politička elita. A ona je tražila zajedničku državu – Jugoslaviju.

Imajući sve to u vidu, radna pretpostavka na kojoj se zasniva analiza koja sledi jeste da ujedinjenje jugoslovenskih naroda nije bila neminovnost 1918. godine i da retrospektivnom hipotetičkom analizom (engl. *counterfactual analysis*) treba razmotriti alternativna državotvorna rešenja – a to su različite varijante proširene Srbije – i njihove posledice. Za početak te analize treba definisati takva alternativna državotvorna rešenja.

4. DEFINISANJE ALTERNATIVNIH DRŽAVOTVORNIH REŠENJA

Identifikovano je nekoliko alternativnih državotvornih rešenja i njima su pridružena još tri rešenja: Kraljevina Srbija pre početka Prvog balkanskog rata, potom Kraljevina Srbija pre početka Prvog svetskog rata i ostvareno državotvorno rešenje: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Stoga se u empirijskoj analizi koja sledi koriste sledeća državotvorna rešenja:

- Kraljevina Srbija pre balkanskih ratova: Srbija iz 1912. godine (pretkumanovska Srbija);
- Kraljevina Srbija posle balkanskih ratova: Srbija iz 1914. godine (postkumanovska Srbija);
- proširena Srbija *I*: Kraljevini Srbiji pridodata su područja koja su se sama prisajedinila u novembru 1918. godine (Crna Gora, Banat, Bačka i Baranja – prisajedinjeni krajevi);
- proširena Srbija *II*: proširenoj Srbiji *I* pridodata je cela Bosna i Hercegovina (prisajedinjeni krajevi, uz njih i cela Bosna);
- proširena Srbija *III*: proširenoj Srbiji *II* pridodate su teritorije koje su mogle da joj pripadnu na osnovu Londonskog sporazuma iz 1915. godine (londonska Srbija);

⁴² Versajski mirovni sporazum efektivno zabranjuje ujedinjenje Nemačke i Austrije, budući da je članom 80 tog sporazuma predviđeno da za takvo ujedinjenje saglasnost moraju da daju sve zemlje potpisnice tog sporazuma. Osim toga, značajna nemačka manjina ostala je da živi u Poljskoj, Čehoslovačkoj i Italiji, naslonjena na nemačku, odnosno austrijsku granicu.

- proširena Srbija IV: teritorija Srbije na osnovu amputacione linije koju je kralj Aleksandar I predložio u leto 1928. godine (amputaciona linija);
- proširena Srbija V: teritorija Srbije prema granici koja je predložena u proglasu Stevana Moljevića iz juna 1941. godine, a koja je početkom raspada Jugoslavije 1991. godine zloupotrebljena u propagandne svrhe kao linija Karlobag – Ogulin – Karlovac – Virovitica (Moljevićeva linija);
- Jugoslavija iz 1918. godine: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS).⁴³

Kraljevina Srbija pre Balkanskih ratova, iako nije bila državotvorna alternativa 1918. godine, u analizu ulazi kao referentna tačka, kako bi se alternativna državotvorna rešenja mogla porediti sa stanjem u doba pre nego što se srpska politička elita upustila u poduhvat ujedinjenja srpskog naroda. Za potrebe popisa stanovništva 1921. godine, teritorija te države označena je kao područje „Severna Srbija“.

Kraljevina Srbija posle balkanskih ratova je *de facto* Kraljevina Srbija iz 1914. godine, to jest na kraju Prvog svetskog rata, dakle polazna tačka iz koje se krenulo u državotvorno rešenje i jedno od mogućih rešenja – nulto rešenje: Kraljevina Srbija nepromenjenih granica – neproširena Srbija. Za potrebe popisa stanovništva 1921. godine, teritorija te države nije označena kao specifično područje već je ona dobijena sumiranjem područja „Severna Srbija“ sa područjem „Južna Srbija“, iz koga su, prema granici iz 1914. godine, izuzete pokrajina Metohija i izabrani srezovi.⁴⁴

Proširena Srbija I je sledeće državotvorno rešenje koje se razmatra. Ona obuhvata teritoriju Kraljevine Srbije iz 1914. godine uvećanu za ona područja koja su joj se direktno prisajedinila: područje Banata, Bačke i Baranje, odlukom Velike narodne skupštine Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena u Banatu, Bačkoj i Baranji, održane u Novom Sadu 25. novembra 1918. godine, i područje Crne Gore, odlukom Velike narodne skupštine u Podgorici (poznatije kao Podgorička skupština), održane 26. novembra 1918. godine. Drugim rečima, ujedinjenje Jugoslavije od 1. decembra 1918. godine bilo je ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba (bez Banata, Bačke i Baranje) sa proširenom Srbijom I. Za potrebe popisa stanovništva 1921. godine,

⁴³ Za svaki slučaj, kako bi se izbegao bilo kakav mogući nesporazum, treba napomenuti da ovde definisane granice alternativnih državotvornih rešenja iz 1918. godine ne predstavljaju nikakav poziv za promene današnjih granica između država naslednica Jugoslavije.

⁴⁴ Reč je o tome da su pokrajina (u popisnom smislu) Metohija i izabrani srezovi popisnog područja „Južna Srbija“ 1914. godine pripadali Kraljevini Crnoj Gori. To su srezovi: Berane, Bijelo Polje i Plevlje (*sic*).

prisajedinjene teritorije označene su kao pokrajine „Crna Gora“ i „Banat, Bačka i Baranja“. Tim teritorijama su dodate i one teritorije koje su pripadale Kraljevini Crnoj Gori 1914. godine, a koje nisu bile obuhvaćene statističkom pokrajinom „Crnom Gorom“.

Proširena Srbija *II* je država u kojoj je proširenoj Srbiji *I* pridodata Bosna i Hercegovina, prema njenim granicama određenim na Berlinskom kongresu 1878. godine na kome je kao protektorat dodeljena Austrougarskoj. Za potrebe popisa stanovništva 1921. godine, tako pridodata teritorija označena je kao pokrajina „Bosna i Hercegovina“.⁴⁵

Proširena Srbija *III* je država u kojoj su proširenoj Srbiji *II* pridodate one teritorije koje su Srbiji i Crnoj Gori (već uključenima u proširenu Srbiju *II*) mogle da pripadnu na osnovu Londonskog sporazuma. Granica teritorija uz Jadransko more, ma koliko bila spekulativna, može se povući precizno, budući da je tačka razgraničenja Italije sa Srbijom rt Ploče (ital. *Planca*), dok su srednjodalmatinska i južnodalmatinska ostrva precizno i jednoznačno raspodeljena. Ta granica deli pokrajinu „Dalmacija“, onako kako je ona definisana za potrebe popisa stanovništva 1921. godine, i to tako da bi proširenoj Srbiji bili prisajedinjeni srezovi: Dubrovnik, Imotski, Kotor, Makarska, Metković, Sinj, Split i Brač. Što se tiče teritorija severno od reke Save, granice proširene Srbije *III* krajnje su spekulativne. Za potrebe ovog istraživanja pretpostavljano je da bi one bile uspostavljenije tako da bi proširenoj Srbiji *II* u celini bile pridodate županije: Zemun – grad, Srijem (*sic*),⁴⁶ Osijek – grad i deo županije Virovitica: samo kotar Osijek koji se nalazi u okolini okruga Osijek – grad.⁴⁷

⁴⁵ Po svojoj teritoriji, nikada ostvareni poduhvat Banovina Srbija, reakcija intelektualaca okupljenih oko Srpskog kulturnog kluba na formiranje Banovine Hrvatske, ležao bi negde između proširene Srbije *I* i proširene Srbije *II* budući da ne bi obuhvatao značajne delove Bosne i Hercegovine. Imajući u vidu da su granice Banovine Srbije bile iznuđene granicama Banovine Hrvatske, s jedne strane, i procenu da se dodavanjem te alternativne proširene Srbije ne bi ništa značajno dobilo na analitičkom planu, odluka je bila da se ta teritorijalna opcije ne uključi u istraživanje. Više o aktivnostima Srpskog kulturnog kluba na formiranju Banovine Srbije videti u: Dimić (2001) i Marinković (2022).

⁴⁶ Županija Srijem, osim onih područja koja danas pripadaju Republici Srbiji, obuhvatala je 1921. godine i još četiri kotara: Županja, Ilok, Vukovar i Vinkovci, zajedno sa istoimenim gradovima.

⁴⁷ Testiranja modela radi, uključivani su u teritoriju proširene Srbije *III* još neki kotari županija Virovitica i Požega. Ta variranja, međutim, dovela su do zanemarljivih, gotovo ni do kakvih promena rezultata modela. Uzgred, zapadna granica proširene Srbije *III* poklapa se, u osnovnim potezima, sa linijom razgraničenja vojnih jedinica definisanom sporazumom o primirju između Srbije i Mađarske, zaključenim 13. novembra 1918. godine (Antić, Marković, Matejić 2022, 190).

Proširena Srbija *IV* ja država čija je granica definisana tzv. amputacionom linijom koja se u političkim previranjima pojavila u leto 1928. godine posle atentata u Skupštini, u vreme kada je Stjepan Radić, žrtva atentata, još uvek bio živ. Ideju o amputaciji Hrvatske i Slovenije od Kraljevine SHS, praktično Srbije, kralj Aleksandar *I* je 7. jula 1928. godine saopštio Svetozaru Pribičeviću, prvaku Samostalne demokratske stranke (SDS), u tom trenutku vodećem članu Seljačko-demokratske koalicije (SDK, koalicija SDS sa Radićevom Hrvatskom seljačkom strankom) i jednom od najznačajnijih pripadnika hrvatske političke elite. Na tom razgovoru je predložena i linija razgraničenja, tzv. amputaciona linija, koja bi *de facto* postala zapadna granica Srbije. Ta linija je verovatno trebalo da bude „Barč–Virovitica–Daruvar–Pakrac–Novska–Dubica–Bosanski Novi te uz Unu na Knin i Šibenik“.⁴⁸ Za potrebe ovog rada nije relevantno da li je ideja o amputaciji Hrvatske (i Slovenije) bila stvarna ili je bila samo deo političkog manevrisanja monarha posle atentata u Skupštini, možda kao deo zastrašivanja hrvatske političke elite u nadi da će se od nje dobiti određene političke koncesije.⁴⁹ Veći analitički problem sa stanovišta ovog istraživanja je nepreciznost tako definisane linije razgraničenja, odnosno granice proširene Srbije *IV*. Za potrebe ovog istraživanja pretpostavlja se da svi gradovi koji čine tu liniju pripadaju proširenoj Srbiji, što se svodi na dodavanje celokupnih popisnih okruga, odnosno županija Zemun – grad, Srijem, Dalmacija, Virovitica i Požega, na teritoriju proširene Srbije *II*.⁵⁰

Proširena Srbija *V* je Srbija sa granicama objavljenim u proglašenju Stevana Moljevića, koji je objavljen 30. juna 1941. godine, posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (Moljević, 1941). Važno je napomenuti da ta granica predstavlja granicu Srbije u okviru Jugoslavije, koja bi bila okvir za tri teritorijalne jedinice: Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju. Prema tome, Moljevićev program *ne* predstavlja osnovu za nezavisnu, proširenu Srbiju. Političko-

⁴⁸ Jedini dostupan izvor u kome se nalazi eksplicitno definisana amputaciona linija je Hrvatska enciklopedija (2021). Iako sveobuhvatno razmatra politička previranja posle atentata u Skupštini i opisuje sastanak kralja Aleksandra *I* i Svetozara Pribičevića, između ostalog na osnovu beleške iz Pribičevićevih memoara, Gligorjević (2001, 315–321) ne pominje samu liniju razgraničenja. Preštampana je, doduše, u toj knjizi (Gligorjević, 317) karta Kraljevine SHS u koju je britanski poslanik u Beogradu za potrebe Forin ofisa u Londonu rukom ucrtao liniju amputacije koja se razlikuje (nešto je istočnije) od ove navedene u tekstu.

⁴⁹ Samardžić (2023) detaljno opisuje to vreme i tadašnja politička previranja u zemlji, koja nisu dovela do novog državotvornog rešenja nego do promene prirode vlasti u zemlji i uvođenja diktature.

⁵⁰ Proširena Srbija *II* se koristi za formiranje proširene Srbije *IV*, a ne proširena Srbija *III*, zbog toga što potonja u sebi sadrži već neke srezove/kotare pokrajina, odnosno županija koji se u celini prisajedinjuju proširenoj Srbiji *IV*.

-propagandnom zloupotrebom Moljevićevog proglašenja 1918. godine, obelodanjena je granična linija Karlobag – Ogulin – Karlovac – Virovitica. Moljevićev proglas sadrži veoma precizna uputstva za definisanje te linije, tako da se ta granica, za potrebe ovog rada, može precizno odrediti.⁵¹ Teritorija proširene Srbije *V* je teritorija proširene Srbije *IV* uvećana za jedan kotar županije Bjelovar, nekoliko nepotpunih (samo izabrane opštine) kotara županije Karlovac, nekoliko nepotpunih kotara (samo izabrane opštine) županije Rijeka i celu županiju Lika Krbava, u manju za nekoliko kotara – nekih u celini, a nekih samo delimično (izabrane opštine). Ta granična linija obuhvata Karlobag, ne obuhvata Ogulin (mada se nalazi relativno blizu), prilično je daleko od Karlovca na istok i obuhvata Viroviticu.

Naravno, razmatra se i ostvareno državotvorno rešenje: Kraljevina SHS, i to prema mirovnim sporazumima sa Austrijom i Mađarskom zaključenim na Pariskoj mirovnoj konferenciji i Rapalskom sporazumu Kraljevine Italije i Kraljevine SHS. U tom slučaju su obuhvaćene sve pokrajine zajedničke države, kako su definisane prema konačnim rezultatima popisa stanovništva iz 1921. godine, sa ukupno 11.984.911 stanovnika.

5. ANALIZA EFEKATA ALTERNATIVNIH DRŽAVOTVORNIH REŠENJA

Izvor podataka za analizu efekata alternativnih rešenja su podaci dobijeni popisom stanovništva Kraljevine SHS iz 1921. godine, i to podaci o stanovništvu prema veropispovesti i prema maternjem jeziku. Konačni rezultati popisa (Kraljevina Jugoslavija, 1932) sadrže podatke na nivou pokrajina, okruga/županija, srezova/kotara i opština. Shodno tome, raspoloživi su podaci na nivou najmanje popisne jedinice, što omogućava preciznost analize.

Postoji nekoliko uverljivih razloga za korišćenje rezultata upravo tog popisa. Prvo, taj popis (kritičan datum popisa, onaj na koji se odnosilo popisano stanje, bio je 31. januar 1921. godine) vremenski je najbliži istorijskom trenutku (novembar 1918. godine) u kome je izabrano, odnosno moralo biti izabrano državotvorno rešenje. Drugo, rezultati tog popisa obuhvataju sve ratne gubitke stanovništva, kao i gubitke usled pandemije

⁵¹ Dragoljub Jovanović, koji je sa Stevanom Moljevićem delio zatvorske dane u kaznionici u Sremskoj Mitrovici, opisuje Moljevićevu opsednutost razgraničenjem sa Hrvatima i izuzetno dobro poznavanje etničke i verske strukture stanovništva u skoro svakom kotaru u Hrvatskoj (Jovanović 2008, 298–299). Zahvaljujem Dejanu Popoviću, koji mi je skrenuo pažnju na ovaj detalj.

španske groznice. Treće, rezultati tog popisa ne obuhvataju preseljenja u okviru jedinstvene države (Kraljevine SHS) koja su se dogodila posle popisa, naročito sredinom dvadesetih godina HH veka, koja su znatno promenila konfesionalnu i etničku strukturu pojedinih krajeva novoformirane države. Shodno tome, rezultati tog popisa daju najprikladniju statističku osnovu za kvantitativnu ocenu kulturne heterogenosti stanovništva.

Sa stanovišta merenja kulturne heterogenosti ključna su dva već pomenuta popisna pitanja. Prvo je popisno pitanje o veroispovesti sa devet mogućih odgovora (pravoslavni, katolici itd.), uključujući i odgovor „nepoznato ili bez konfesije“. Na osnovu podataka o odgovoru na pitanje o konfesiji direktno se može meriti konfesionalna heterogenost.

Drugo je popisno pitanje o maternjem jeziku. Dakle, popisno pitanje nije bilo o nacionalnoj pripadnosti nego je nacionalna pripadnost u samim rezultatima popisa izvedena iz odgovara o maternjem jeziku, pri čemu su svi oni koji su odgovorili da im je maternji jezik srpski ili hrvatski zajedno klasifikovani kao Srbi ili Hrvati. Shodno tome, u tu grupu su ubrojani i Bošnjaci, dakle bosanski i sandžački muslimani slovenskog porekla koji govore srpsko-hrvatski, i Makedonci, budući da u to vreme makedonski jezik nije bio priznat i svi slovenski pravoslavni žitelji Makedonije (tadašnje Južne Srbije, današnje Severne Makedonije) upisani su kao oni čiji je maternji jezik srpski ili hrvatski, to jest kao Srbi ili Hrvati. Konačno, u tu grupu su ubrojani i oni koji su se to doba osećali kao Crnogorci u etničkom smislu. Shodno svemu navedenom, popis 1921. godine nije dao odgovor o nacionalnoj strukturi stanovništva, pa se njegovi rezultati ne mogu direktno koristiti za merenje etničke heterogenosti.⁵²

Imajući to u vidu, u ovom radu se pristupilo modifikaciji podataka iz popisa 1921. godine. Za svako posmatrano područje izračunati su ponderi konfesionalne pripadnosti, i to tako što je sabran broj svih žitelja pravoslavne, katoličke i muslimanske veropispovesti i od njega oduzet broj Slovenaca i Mađara na nivou svih razmatranih popisnih krugova. Taj broj je postao delilac, dok su tri deljenika postali brojevi pravoslavnih, katolika (umanjen za broj Slovenaca i Mađara) i muslimana na nivou istih razmatranih popisnih krugova. Tim ponderom je množen broj stanovnika koji govore srpsko-hrvatski, kako bi se na nivou razmatranih popisnih krugova dobio broj Srba, Hrvata i Bošnjaka. Na taj način nije rešen problem broja onih koji su se osećali kao Makedonci i onih koji su se osećali kao Crnogorci, ali čini se da to za ovaj rad ne stvara veliki problem iz dva razloga. Prvi je taj

⁵² Nacionalna pripadnost se pokazala kao nestalna i promenljiva kategorija u popisima stanovništva prve i druge Jugoslavije (Mrđen 2002).

što kulturna heterogenost koja bi proizlazila iz etničke distinkcije Srbi – Crnogorci – Makedonci ne bi bila velika, to jest da polarizacija u tom slučaju ne bi bila značajna, naročito imajući u vidu da konfesionalna distinkcija uopšte ne postoji, što znači da nije bilo velike razlike u preferencijama u pogledu javnog dobra, osnovnog problema sa stanovišta funkcionisanja heterogene države. Drugi razlog je što se razmatranje različitih varijanti proširene Srbije prvenstveno odnosi na širenje njene granice na zapad i na sever, pa se stoga etnička heterogenost te vrste ne bi menjala.⁵³ Shodno tome, na taj način je procenjena etnička struktura stanovništva na nivou posmatranih teritorijalnih jedinica, što je omogućilo indirektno merenje etničke heterogenosti.

Shodno nalazima teorijskog modela optimalne veličine države, empirijsko istraživanje koje sledi koristi sledeće pokazatelje.

Prvi pokazatelj: veličina države, merena brojem stanovnika, kao pokazatelj pogodnosti usled ekonomije obima u pogledu pružanja javnog dobra. Prema nalazima teorijskog modela, što je veća država, to je veća i ostvarena ekonomija obima u pružanju javnog dobra. Apsolutni broj stanovnika za potrebe ove analize nije relevantan već je to samo relativna promena u odnosu na osnovno državotvorno rešenje.

Drugi pokazatelj: kulturna heterogenost, kao pokazatelj troškova koji nastaju povećanjem države, pa time i uvećane kulturne heterogenosti. Budući da kulturna heterogenost ne može direktno da se meri, kao njena aproksimacija koriste se dve, ranije definisane, vrste heterogenosti – etnička i konfesionalna. Kao mera tih vrsta heterogenosti koristi se Hefrindal–Hiršmanov indeks (*Hiefrendhal-Hirschman Index – HHI*), kao uobičajena mera diverzifikacije. *HHI* se izračunava na osnovu učešća svake pojedinačne grupe koja čini određeni skup, i to na sledeći način:

$$HHI = \sum_{i=1}^n s_i^2,$$

pri čemu je s učešće pojedinačne grupe, a n broj grupa koje čine skup. Vrednosti *HHI* se teorijski kreću između 0 i 1. Ukoliko broj grupa teži neograničeno velikom broju pa stoga učešće pojedinačne grupe koja čini skup

⁵³ Gligorijević (1986) u potpunosti shvata problem koje donose tako formulisani odgovori na popisno pitanje o maternjem jeziku i spoznaje potrebu transformacija tih podataka kako bi se procenila etnička struktura stanovništva Kraljevine SHS. Iako je sa čitaocima podelio načela te transformacije (Gligorijević 1986, 76), konkretan način na koji je to učinio nije zabeležen u njegovom članku. To upozorenje – da je reč isključivo o transformaciji podataka, a ne o rezultatima popisa – nije, međutim, smetalo drugim autorima da rezultate njegove procene bezrezervno prihvate kao rezultate popisa stanovništva iz 1921. godine o nacionalnoj strukturi (Radojević 2019, 255–256).

neminovno teži nuli, tada i *HHI* teži nuli – skup teži savršenoj heterogenosti. Ukoliko postoji samo jedna grupa, to jest ukoliko je postignuta savršena homogenost skupa, *HHI* je jednak jedinici. Shodno tome, što je niža vrednost *HHI*, veća je heterogenost skupa. Obrnuto, što je viša vrednost *HHI*, manja je heterogenost skupa, odnosno veći je stepen njegove homogenosti. *HHI* se uobičajeno koristi u ekonomskoj analizi tržišnih struktura za potrebe prava konkurencije,⁵⁴ ali i za iskazivanje biodiverziteta određenog područja, korišćenjem podataka o učešću pojedinačne vrste u ukupnoj populaciji.⁵⁵

Za potrebe istraživanja jezičke, etničke i konfesionalne heterogenosti u literaturi se koristi (Alesina *et al.* 2003) i indeks frakcionalizacije, koji ne predstavlja ništa drugo nego inverziju *HHI*:

$$FRACT = 1 - \sum_{i=1}^n s_i^2.$$

Porast vrednosti tog potpuno simetričnog indeksa, za razliku od *HHI*, ukazuje na povećanje heterogenosti, a pad njegove vrednosti na povećanje homogenosti – nikakva druga razlika ne postoji. Za potrebe ovog rada koristi se isključivo izvorni *HHI*.

U literaturi se javlja još jedna mera heterogenosti, koja je relevantna sa stanovišta verovatnoće izbijanja građanskog rata. Ta mera se, prema njenoj autorki, naziva Rejnal–Kerolov indeks (Reynal-Querol 2002) i meri heterogenost na specifičan način, tako što meri koliko je konkretna raspodela jezičkih, etničkih ili konfesionalnih grupa udaljena od binarne raspodele – 0,5:0,5 – to jest od situacije u kojoj postoje samo dve jezičke, etničke ili konfesionalne grupe podjednake veličine, pa time i snage. Međutim, ta mera heterogenosti nije relevantna sa stanovišta analize u ovom radu već je usredsređena na analizu verovatnoće izbijanja građanskog rata u posmatranoj jezički, etnički ili konfesionalno heterogenoj zemlji (Montalvo, Reynal-Querol 2005).⁵⁶

⁵⁴ U tim slučajevima se taj indeks koristi kao mera tržišne koncentracije, a ne diverzifikacije – ista pojava se posmatra iz drugog ugla. Uobičajeno je da se tržišno učešće svakog preduzeća mereno ukupnim prihodom pomnoži sa 100, pa se stoga vrednosti *HHI* kreću od 0 (teorijski model savršene konkurencije) do 10.000 – monopol, samo jedno preduzeće u grani, odnosno na relevantnom tržištu (Bishop, Wakler 2009).

⁵⁵ Iako se taj pokazatelj izračunava na isti način, u biologiji se naziva Simpsonov indeks u čast prvog istraživača koji ga je primenio za iskazivanje biodiverziteta (Edward H. Simpson).

⁵⁶ Empirijsko (ekonometrijsko) istraživanje sprovedeno u ovom radu pokazalo je da se uvećava verovatnoća građanskog rata u konstelaciji u kojoj postoje dve velike, podjednako snažne suprotstavljane zajednice, što je u skladu sa rezultatima teorijskog modela (Esteban, Ray 2011).

Polarizacija između etničkih i konfesionalnih zajednica, odnosno udaljenost njihovih preferencija u pogledu javnog dobra, u ovoj analizi se ne koristi kao pokazatelj iz dva razloga. Prvi je što ne postoje podaci o udaljenosti preferencija stanovništva koje pripada različitim etničkim, odnosno konfesionalnim zajednicama već se samo posredno može zaključito koliko je snažna bila polarizacija.⁵⁷ Drugi je što je ta polarizacija bila egzogena, to jest nije zavisila od granica države, odnosno stepena heterogenosti njenog stanovništva. Iako polarizacija između različitih zajednica u analizi nije uzeta u obzir, to ne znači da se ne mogu komentarisati određena državotvorna rešenja sa stanovišta te polarizacije, a na osnovu pretpostavke da one zajednice koje ne dele ni jezik, ni etničku pripadnost, ni konfesiju karakteriše veća polarizovanost nego one zajednice koje jesu različite ali imaju bar neku zajedničku crtu, bila ona jezik ili konfesija.

Konačno, iako je napomenuto da je sasvim moguće da postoji značajna kulturna heterogenost u okviru jedne jezičke, etničke ili konfesionalne zajednice, ona se u analizi ne uzima u obzir iz ista dva razloga kao i već pomenuta polarizacija: nedostatak podataka o tome i egzogenost obe promenljive sa stanovišta državotvornog rešenja.

Treći pokazatelj: koeficijent obuhvata, a to je broj Srba koji bi živio u matičnoj državi u odnosu na ukupan broj Srba na području Kraljevine SHS. Taj koeficijent se iskazuje kao procenat, pri čemu je, sasvim očekivano, procenat za Kraljevinu SHS 100% – svi su Srbi u jednoj državi.⁵⁸

Osnovni rezultati simulacije ishoda različitih državotvornih rešenja korišćenjem ta tri pokazatelja i procenat učešća srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu države prikazani su na sledećoj tabeli.

⁵⁷ Za merenje polarizacije preferencija potrebni su rezultati istraživanja javnog mnjenja, to jest anketnog istraživanja vrednosnih sudova žitelja određenog područja. Upravo se na osnovu takvih istraživanja (Desmet, Ortuño-Ortín, Wacziarg 2017) došlo do zaključka da i pored postojanja heterogenosti u okviru zajednice, pripadnost određenoj jezičkoj, etničkoj i konfesionalnoj zajednici u velikoj meri određuje preferencije pojedinaca. U vremenu na koje se odnosi ova analiza, takva istraživanja nisu sprovedena – počela su da se sprovede tek 1981. godine.

⁵⁸ Naravno, ovaj slogan se koristi kao sarkazam, budući da formiranjem Kraljevine SHS nisu svi Srbi živeli u istoj državi, naročito imajući u vidu srpske nacionalne manjine u Mađarskoj i Rumuniji. Ipak, stvaranje zajedničke države jugoslovenskih naroda srpska politička i intelektualna elita shvatila je kao trajno rešenje srpskog nacionalnog pitanja, kao svojevrstan „kraj istorije“, što joj je otupelo politička čula, pa je tek formiranje Srpskog kulturnog kluba 1937. godine označilo svojevrсно buđenje iz letargije u koju je zapala u pogledu nacionalnog pitanja posle ujedinjenja 1918. godine. Zahvaljujem Ljubodragu Dimiću, koji mi se skrenuo pažnju na sindrom „kraja istorije“ u vezi sa percepcijom stvaranja zajedničke države.

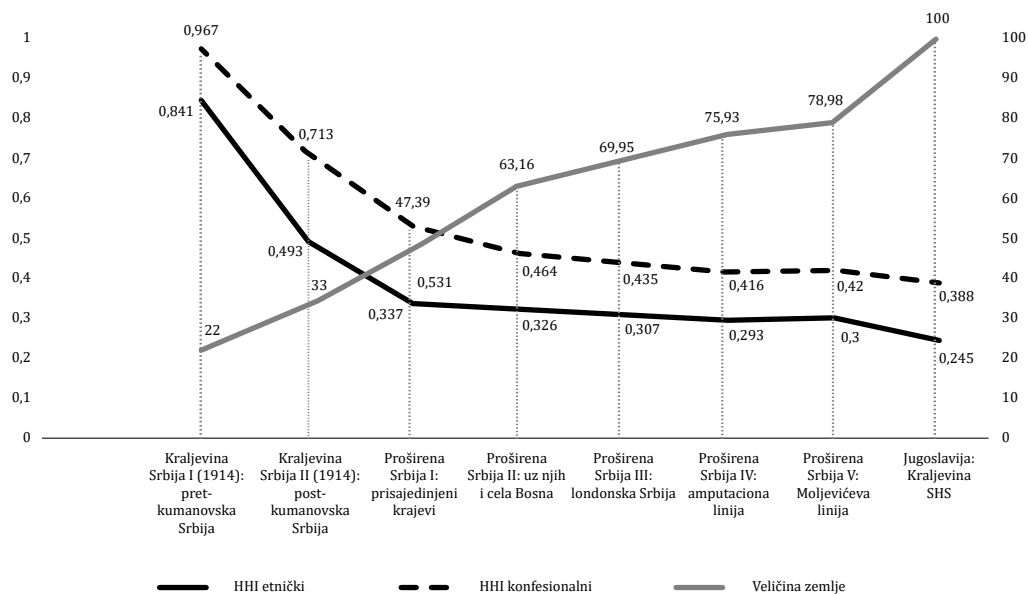
Tabela 1. Osnovni rezultati simulacije ishoda alternativnih državotvornih rešenja: veličina, zemlje, heterogenost stanovništva, obuhvat srpskog življa i učešće srpskog stanovništva

	Veličina zemlje (indeks)	<i>HHI</i> konfesionalni	<i>HHI</i> etnički	Obuhvat konfesionalni	Obuhvat etnički	Učešće Srba
Kraljevina Srbija (1912): pretkumanovska Srbija	22,17	0,96702	0,84134	46,71%	49,57%	91,54%
Kraljevina Srbija (1914): postkumanovska Srbija	33,10	0,71398	0,49390	58,84%	55,18%	68,25%
Proširena Srbija I: prisajedinjeni krajevi	47,39	0,53124	0,33754	71,38%	64,25%	55,50%
Proširena Srbija II: uz njih i cela Bosna	63,16	0,46474	0,32672	86,21%	82,72%	53,61%
Proširena Srbija III: londonska Srbija	69,95	0,43575	0,30707	90,59%	87,64%	51,29%
Proširena Srbija IV: amputaciona linija	75,93	0,41651	0,29395	93,52%	91,19%	49,16%
Proširena Srbija V: Moljevićeva linija	78,98	0,42089	0,30081	97,98%	96,18%	49,85%
Jugoslavija: Kraljevina SHS	100,00	0,38814	0,24540	100,00%	100,00%	40,94%

Izvor: sopstvena kalkulacija na osnovu: Kraljevina Jugoslavija (1932)

Sasvim očekivano, povećanjem države raste heterogenost njenog stanovništva, kako konfesionalna, tako i etnička. Ta pravilnost se pokazala u svakom analiziranom državotvornom rešenju. Promene te tri veličine sa posmatranim državotvornim rešenjima, počev od Kraljevine Srbije pre balkanskih ratova do Kraljevine SHS, lako se mogu sagledati na sledećoj slici.

Slika 1.
Veličina zemlje i konfesionalna i etnička heterogenost

Prvo se može primetiti da je Srbija sve do balkanskih ratova bila mala, ali veoma homogena zemlja, što je svakako imalo povoljne posledice na funkcionisanje države i stvaranje uslova za sveobuhvatan napredak.⁵⁹ Najveći relativni porast heterogenosti dogodio se posle balkanskih ratova, to jest po prisajedinjenju Stare Srbije i Južne Srbije. Tada se, prema rezultatima popisa 1921. godine, konfesionalna heterogenost uvećala za 35%, a etnička čak za 70%, što je bila posledica uključivanja muslimanskog stanovništva, bez obzira na to da li je reč o muslimanima slovenskog porekla ili Albancima.⁶⁰ Slično, mada nešto manje povećanje konfesionalne i etničke heterogenosti odigralo se prisajedinjenjem Vojvodine (bez Srema) i Crne Gore. Dok su na

⁵⁹ Više o tom napretku u „zlatno doba“ Srbije videti u: Ković (2014).

⁶⁰ Uz to je veoma velika verovatnoća da je uključivanje Albanaca u Kraljevinu Srbiju dovelo ne samo do povećanja heterogenosti nego i do značajnog povećanja polarizacije, budući da Srbi i Albanci ne dele ni etničko poreklo, ni jezik, ni konfesiju. Međutim, vrlo je verovatno da je prirast konfesionalne i etničke heterogenosti bio nešto manji u vreme samog prisajedinjenja novooslobođenih krajeva 1912. godine, s obzirom na ogromne gubitke srpskog stanovništva u Prvom svetskom ratu. Milan Ristić je, bez pominjanja podataka, u svom izlaganju na predstavljanju knjige *Gradovi Balkana, gradovi Evrope*, održanom 7. juna 2018. godine u Konaku knjeginje Ljubice, ukazao na drastično povećanje heterogenosti Srbije posle balkanskih ratova i na promenu karaktera zemlje usled toga.

severu u novu državu (proširena Srbija *I*) ušle značajne mađarska i nemačka manjina, prisajedinjenjem Kraljevine Crne Gore u Srbiju su ušli Metohija (sa velikim brojem Albanaca) i crnogorski deo Sandžaka sa velikim brojem Bošnjaka – muslimana slovenskog porekla.

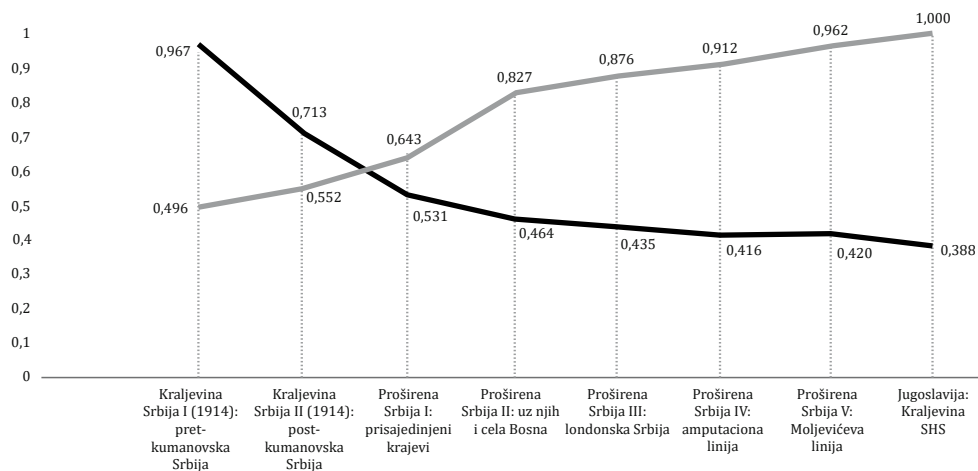
Sva dalja proširenja Srbije (proširena Srbija *II* – proširena Srbija *V*) usloвила su znatno manje relativno povećanje konfesionalne i etničke heterogenosti, ali su dostignuti nivoi te heterogenosti već prilično visoki, pa to svakako, makar delimično, objašnjava pad relativnog povećanja heterogenosti – opadajuću graničnu heterogenost, ekonomskom terminologijom iskazano. Jedino značajno povećanje heterogenosti, naročito etničke, nastaje prelaskom proširene Srbije *V* u ostvareno državotvorno rešenje – Kraljevinu SHS.

Imajući promene sa različitim smerom dejstva u vidu i tempo tih promena, verovatno je da se optimalna veličina države, shodno nalazima njenog ekonomskog modela, nalazi u zoni proširene Srbije *III*: relativno velika država (približno 70% veličine Jugoslavije, a nešto više nego dva puta veća od Kraljevine Srbije iz 1914. godine) uz relativno umerenu heterogenost. I dalje je, međutim, etnička heterogenosti koju nosi ta državotvorna opcija kudikamo veća od heterogenosti Kraljevine Srbije iz 1914. godine (za 60%), ali je ipak etnička heterogenost proširene Srbije *III* znatno manja (za 25%) od heterogenosti koju je donela Jugoslavija.⁶¹ Konačno, jedan nalaz koji nije povezan sa teorijom optimalne veličine, ali je njegov značaj lako razumljiv – Srbija *III* je najveća država od razmatranih u kojoj Srbi čine apsolutnu većinu stanovništva.

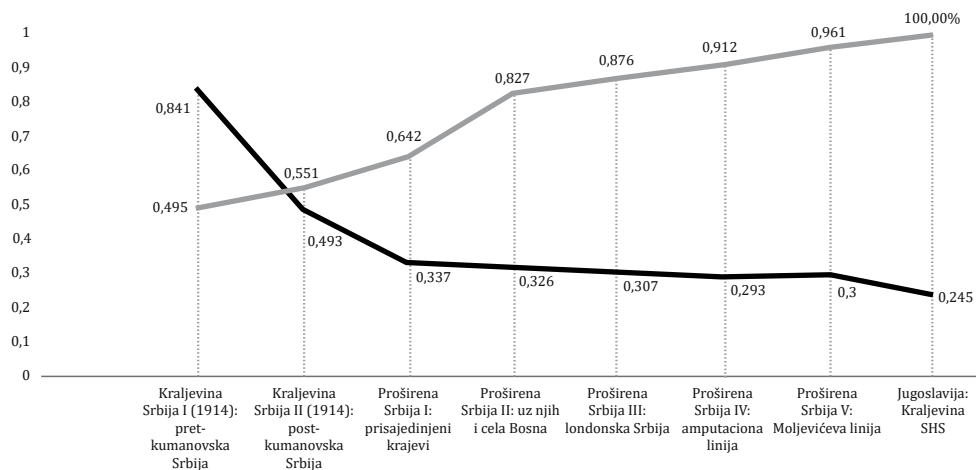
Ukoliko u analizi napustimo ekonomsku teoriju optimalne veličine države i okrenemo se ujedinjenju jugoslovenskih naroda kao sredstvu kojim treba da se ostvari cilj da „svi Srbi žive u jednoj državi“, ili barem da što više Srba živi u svojoj matičnoj državi, onda rezultati simulacije alternativnih državotvornih rešenja pokazuju da svako proširenje obuhvata srpskog naroda u istoj državi neminovno uzrokuje povećanje kulturne heterogenosti stanovništva te države. To se odnosi i na konfesionalnu (slika 2) i na etničku heterogenost (slika 3).

⁶¹ U slučaju konfesionalne heterogenosti, odgovarajući procenti su 64% i 12%.

Slika 2.
Obuhvat srpskog stanovništva i konfesionalna heterogenost

Slika 3.
Obuhvat srpskog stanovništva i etnička heterogenost

Dakle, i u ovom slučaju, pomeranjem granica proširene Srbije dalje od granica Kraljevine Srbije iz 1914. godine, kako bi što veći deo srpskog naroda bio obuhvaćen matičnom državom, neminovno se uvećava kulturna heterogenost (etnička i konfesionalna heterogenost) stanovništva takve

države i svi oni politički i ekonomski troškovi koji proizlaze iz takve heterogenosti. Shodno svim navedenim rezultatima, pokazalo se da bi one državotvorne alternative koje bi značile uvećanje države, pa bi stoga omogućile veći obuhvat Srba u istoj državi, neminovno uslovile uvećanje kulturne heterogenosti te države.

Imajući u vidu protivrečne efekte povećanja države – njenim rastom uvećavaju se pogodnosti u pružanju javnog dobra i obuhvatu srpskog stanovništva, ali se uvećava i heterogenost stanovništva sa svim svojim negativnim posledicama. Vrlo je verovatno da je opet optimalno rešenje proširena Srbija *III*, kojom bi bilo obuhvaćeno 87,6% srpskog stanovništva, uz relativno umerenu heterogenost (12% manja konfesionalna i 25% manja etička heterogenost u odnosu na Jugoslaviju) i uz već napomenuti nalaz da bi Srbi činili apsolutnu većinu stanovništva te države.

6. POLITIČKA PANORAMA PROŠIRENE SRBIJE: ELEMENTI ALTERNATIVNOG SCENARIJA

Opređeljivanje za proširenu Srbiju *III*, „londonsku“ Srbiju, kao optimalno državotvorno rešenje, nameće potrebu da se okvirno, drugačije ne bi ni moglo, opiše politička panorama tako definisane države.

Iako bi kulturna heterogenost te države bila znatno manja u odnosu na Jugoslaviju, ona bi i dalje bila prilično heterogena. Srpska politička elita bi se opet, kao i u slučaju Jugoslavije, susrela sa nečim što je za nju bilo nepoznato do 1912. godine.

Kako bi se srpska politička elita snašla u takvim okolnostima? Da li bi bila uspešnija u rešavanju političkih nestabilnosti u odnosu na njen učinak u Kraljevini SHS? Na to pitanje se, naravno, ne može jednoznačno odgovoriti, ali se mogu ponuditi neki elementi za razmišljanje o spekulativnom odgovoru na njega, neki delovi panorame takve hipotetičke države, u poređenju sa Jugoslavijom – ostvarenim državotvornim rešenjem.

Prva bitna razlika u odnosu na Jugoslaviju jeste da bi to državotvorno rešenje omogućavalo da učešće Srba u državi bude iznad 50%, to jest da Srba u toj državi bude više nego svih ostalih etničkih grupa zajedno. To bi srpskoj političkoj eliti dalo nesporno centralni položaj i veću slobodu za delanje nego što je to bio slučaj u Jugoslaviji. Tome treba dodati da bi tim državotvornim rešenjem iz političkog života zemlje bila isključena hrvatska politička elita (ona bi imala svoju zemlju i svoje područje za delanje), koja se pokazala kao odlučan, žilav, sposoban i antagonistički protivnik u političkim borbama u Jugoslaviji. Te dve okolnosti bi se mogle okarakterisati kao mač

sa dve ostrice. S jedne strane, možda bi sve one slabosti srpske političke elite i odlike srpskog političkog života koje su postojale u Kraljevini Srbiji bile samo pojačane osećajem dominacije i nesputanosti, kako zbog (i dalje) centralnog mesta srpskog naroda, tako i zbog nedostatka snažne i dobro organizovane suprotstavljene političke elite, poput hrvatske.

S druge strane, možda bi se u takvim okolnostima u kojima bi centralizovana organizacija države bila neupitna lakše dolazilo do odgovarajućih političkih rešenja i političke odluke bi se donosile uz niže troškove – manji gubitak energije. Možda bi se nastavila ili čak ojačala demokratska crta političkog života u (proširenoj) Srbiji, naročito u pogledu kontrole vlasti monarha.⁶² U uslovima u kojima je karakter države neupitan, isto kao i njeno uređenje, u kojoj postoji konsenzus o ključnim državotvornim pitanjima, politički život može da se usmeri na odgovore na pitanja napretka države i na rešavanje problema svakodnevnih problema, politički život bi bio raznovrsniji i slobodniji i ne bi bilo potrebno okupljanje oko nekog autoriteta, poput monaha, da bi se očuvali osnovni državni interesi. Konačno, budući da bi u toj hipotetičkoj državi živelo 88% srpskog stanovništva sa područja Jugoslavije, srpske manjine u susednim državama bile bi relativno male, tako da se verovatno više ne bi postavljalo pitanje okupljanja svih Srba u jednu državu. Postojala bi matična država Srba u kojoj bi živio veoma veliki deo te etničke zajednice. To bi, verovatno, značilo da bi se takva država okrenula rešavanju drugih brojnih fundamentalnih problema, počev od niskog nivoa obrazovanja stanovništva, siromaštva, niskog nivoa privredne razvijenosti zemlje i tome slično.

Treba dopustiti mogućnost da bi izabrano državotvorno rešenje pospešilo i preispitivanje konvencije, ne toliko duge tradicije, vezivanja srpske etičke pripadnosti za pravoslavnu veropispovest, odnosno pripadnost Srpskoj pravoslavnoj crkvi, čime su „izgubljeni“ Srbi katolici i Srbi „muhamedanske“ vere (Ljušić 2012). Svakako da bi takvo preispitivanje i eventualno ukidanje veroispovesti kao uslova etničke pripadnosti – nešto što postoji kod Albanaca, na primer – imalo daleko više smisla nego državni, preciznije rečeno monarhov projekat stvaranja jednog „tropolenskog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca“. Naravno, napuštanje te konvencije ne bi uslovalo umanjeње kulturne heterogenosti usled konfesionalne heterogenosti, ali bi se, verovatno, stvorili pogodniji uslovi za prevazilaženje znatne kulturne

⁶² Radojević (2019, 243) s pravom ukazuje na to da su u Jugoslaviji „političari iz Srbije ispoljili iznenađujuću popustljivost i neodlučnost“ u odnosu na monarha, naročito u poređenju sa vremenom iz Kneževine ili Kraljevine Srbije, i da su to činili u ime „viših državnih interesa“. Nažalost, tu veoma značajnu konstataciju ne prati objašnjenje zbog čega se dogodio takav preokret.

heterogenosti koja bi postojala u izabranom alternativnom državotvornom rešenju proširene Srbije. Da li bi srpska politička elita iskoristila takve uslove ili ne, otvoreno je pitanje. U krajnjoj liniji, ovaj odeljak nije posvećen davalju odgovora već samo pružanju novih tema za razmišljanje o našoj prošlosti.

7. ZAKLJUČAK

Empirijsko istraživanje, zasnovano na rezultatima popisa stanovništva iz 1921. godine, potvrdilo je osnovnu hipotezu rada da bi one državotvorne alternative koje bi značile uvećanje države, pa bi stoga omogućile veći obuhvat Srba u istoj državi, dovele do uvećanja kulturne heterogenosti te države. Pogodnosti od uvećanja države neminovno su praćene troškovima koje stvara povećana kulturna heterogenost.

Istražene su posledice po veličinu države (dakle pogodnosti sa stanovišta pružanja javnog dobra i obuhvata srpskog stanovništva u jednoj državi) i po stepen kulturne heterogenosti svih alternativnih državotvornih rešenja, a ti rezultati su upoređeni sa početnim stanjem stvari (Kraljevina Srbija pre balkanskih ratova) i sa ostvarenim državotvornim rešenjem (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca). Sva državotvorna rešenja osim početnog sa sobom nose značajnu kulturnu heterogenost stanovništva, nešto na šta politička kultura političke elite Srbije nije bila navikla.

Poređenjem pogodnosti i troškova različitih državotvornih alternativa, naročito dinamike rasta veličine zemlje i obuhvata srpskog stanovništva, s jedne strane, i povećanja heterogenosti, s druge strane, procenjeno je da bi optimalno rešenje bila proširena Srbija *III*, sa zapadnim granicama u saglasnosti sa Londonskim sporazumom iz 1915. godine. Ukratko je opisana politička panorama kakva bi verovatno postojala ili mogla da postoji u takvoj hipotetičkoj državi, uz sve pogodnosti i opasnosti, naročito u odnosu na ostvareno rešenje – Kraljevinu SHS.

Zanimljivo je pitanje, kao tema za novo istraživanje, da li bi Jugoslavija bila uspostavljena da je proces njenog formiranja bio demokratski. Naime, teorija optimalne veličine države pokazala je da demokratski donete državotvorne odluke, odnosno odluke o državnim celinama i granicama, dovode do manjih država u odnosu na takve nedemokratske odluke. Ne sporeći dokazani demokratski karakter Kraljevine Srbije kao države i demokratski legitimitet njene političke elite, opravdano se može osporiti demokratski legitimitet druge strane, pre svega hrvatskih i slovenačkih predstavnika, uglavnom onih okupljenih oko Jugoslavenskog odbora, koji su u ime tih naroda pregovarali o budućem državotvornom rešenju. Završno rešenje je doneto po ubrzanom

postupku, u kriznim vremenima i dnevnim promenama, izazvanim pre svega raspadom Austrougarske i ubrzanom dinamikom završnih ratnih dejstava (Ristović, 2021a). To, jednostavno, nisu uslovi za demokratsko donošenje odluka. Stoga je opravdano postaviti hipotezu da Jugoslavija ne bi bila formirana da je odluka o tome donošena na demokratski način. Posrednu empirijsku podršku toj hipotezi daje istorijska činjenica da se, uspostavljanjem demokratije i slobodnim donošenjem odluka, Jugoslavija kao država raspala, isto kao i druge višenacionalne države u istočnoj Evropi.

Druga zanimljiva tema za novo istraživanje je sagledavanje današnjih kulturnih razlika između etničkih i konfesionalnih zajednica na prostoru nekadašnje Jugoslavije. U savremeno doba redovno se sprovode istraživanja vrednosti koje prihvataju pripadnici različitih jezičkih, etničkih i konfesionalnih grupa. Iako upitnici koji se koriste nisu usredsređeni na pitanje o preferencijama u pogledu javnog dobra, oni daju obilje materijala o razlikama u vrednosnim sudovima pojedinaca koji čine određene zajednice. Imajući u vidu koliko se sporo menjaju kulturni obrasci, današnji rezultati možda mogu da donesu neku relevantnu informaciju o stepenu polarizacije između različitih jezičkih, etničkih i konfesionalnih grupa na prostorima nekadašnje Jugoslavije.

Ti budući nalazi, zajedno sa nalazima ovog rada, mogu da posluže kao jedan segment osnove za mirno sagledavanje, trezveno vrednovanje i nepristrasnu ocenu političkih odluka iz vremena u kome se srpska politička elita opredelila za ujedinjenje jugoslovenskih naroda. Za spoznaju loših procena i pogrešnih odluka, ukoliko ih je bilo. Za razumevanje razloga koji su do njih doveli. Nije poenta u tome da se o nekom i njegovim postupcima sudi iz stogodišnje, debele hladovine retrospektive, posle svega onog što se dogodilo, i to na osnovu savremenih teorijskih okvira, kakvi nisu postojali u doba donošenja odluke, već je poenta da se sagleda, razume, vrednuje i oceni ono što se dogodilo. Kako se greške ne bi ponavljale. I kako bi se izbegle rasprave, poput one fiktivne, a tako uverljive, koja je iz romana *Klub istinskih stvaralaca* preuzeta kao moto ovog članka.

Nezavisno od predloženih istraživanja i njihovih rezultata, izvesno je da se i današnja Srbija suočava sa znatnom kulturnom, odnosno jezičkom, etničkom i verskom heterogenošću. Posle više od sto godina neuspešnog rešavanja srpskog nacionalnog pitanja, Srbi su kao narod prešli pun krug i vratili se na početnu tačku, teritorijalno blizu državotvornog rešenja iz doba pre balkanskih ratova. Razlika je u tome što današnju Srbiju, za razliku od kulturno homogenu Kraljevine Srbije neposredno pred balkanske ratove, odlikuje značajan nivo kulturne heterogenosti. Dakle, izazov za današnju

srpsku političku elitu ostaje isti onaj kakav bi postojao u uslovima proširene Srbije. Kulturna heterogenost sa balkanskih prostora neće nestati, bez obzira na bilo koje državotvorno rešenje. Suočavanje sa njom je neizbežno.

LITERATURA

- [1] Alesina, Alberto, Reza Baqir, William Easterly. 4/1999. Public Good and Ethnic Divisions. *Quarterly Journal of Economics* 114: 1243–1284.
- [2] Alesina, Alberto, Arnaud Devleeschauwer, William Easterly. 2/2003. Fractionalization. *Journal of Economic Growth* 8: 155–194.
- [3] Alesina, Alberto, Paola Giuliano. 4/2015. Culture and Institutions. *Journal of Economic Literature* 53: 898–944.
- [4] Alesina, Alberto, Enrico Spolaore. 4/1997. On the Number and Size of Nations. *Quarterly Journal of Economics* 112: 1027–1056.
- [5] Alesina, Alberto, Enrico Spolaore. 2003. *The Size of Nations*. Cambridge, Mass. & London: The MIT Press.
- [6] Alesina, Alberto, Enrico Spolaore, Romain Wacziarg. 5/2001. Economic Integration and Political Disintegration. *American Economic Review* 90: 1276–1296.
- [7] Alesina, Alberto, Romain Wacziarg. 3/1998. Openness, Country Size and the Government. *Journal of Public Economics* 69: 305–322.
- [8] Antić, Čedomir. 2012. *Neizabrana saveznica: Srbija i Velika Britanija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- [9] Antić, Čedomir, Predrag J. Marković, Ivan Matejić. 2022. *Novi srpski istorijski atlas*. Beograd: Institut za savremenu istoriju i Napredni klub.
- [10] Barro, Robert. 1991. Small is Beautiful. *World Street Journal*, 11 October.
- [11] Bauernschuster, Stefan, Oliver Falck, Robert Gold, Stephan Heblich. 4/2012. The Shadows of the Socialist Past: Lack of Self-Reliance Hinders Entrepreneurship. *European Journal of Political Economy* 28: 485–497.
- [12] Becker, Sacha O., Katrin Boeckh, Christa Hainz, Ludger Woessmann. 1/2013. The Empire Is Dead, Long Live the Empire! Long-Run Persistence of Trust and Corruption in the Bureaucracy. *Economic Journal* 126: 40–74.

- [13] Begović, Boris. 2007. *Ekonomska analiza korupcije*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- [14] Begović, Boris. 2021a. Konceptija javnog dobra: istorija, kontroverze i modifikacije. 74–101. *Liber Amicorum: Zbornik radova u čast profesora emeritusa Dejana Popovića*, ur. Gordana Ilić Popov. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- [15] Begović, Boris. 2021b. Institucionalne i kulturne promene u izučavanju ekonomske istorije. 17–33. *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju*, ur. Jelena Minović, Milica Kočović De Santo, Aleksandar Matković. Beograd: Institut ekonomskih nauka, Centar za ekonomsku istoriju.
- [16] Bishop, Simon, Mike Walker. 2010. *The Economics of EC Competition Law: Concepts, Applications and Measurement*. London: Sweet & Maxwell.
- [17] Bjelajac, Mile. 2020. Formiranje jedinstvenih oružanih snaga: vojni, politički i pravni aspekti. 171–191. *Sto godina od ujedinjena: formiranje države i prava*, ur. Boris Begović, Zoran S. Mirković. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- [18] Bolton, Patrick, Gerard Roland. 4/1997. The Breakup of Nations: A Political Economy Analysis. *Quarterly Journal of Economics* 112: 1057–1080.
- [19] Bowles, Samuel. 1/1998. Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions. *Journal of Economic Literature* 36: 75–111.
- [20] Collier, Paul. 2007. *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*. Oxford: Oxford University Press.
- [21] Connelly, John. 2020. *From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [22] Desmet, Klaus, Ignacio Ortuno-Ortín, Romain Wacziarg. 9/2017. Culture, Ethnicity, and Diversity. *American Economic Review* 107: 2479–2513.
- [23] Dimić, Ljubodrag. 2001. Srpski kulturni klub i preuređenje jugoslovenske države. 359–375. *Dijalog povjesničara-istoričara 4*, ur. Igor Graovac, Hans Georg Fleck. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann.
- [24] Dimić, Ljubodrag. 2020. Prosveta u jugoslovenskoj kraljevini. 231–250. *Sto godina od ujedinjena: formiranje države i prava*, ur. Boris Begović, Zoran S. Mirković. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.

- [25] Đurić, Mihailo. 3/1971 (zabranjeni broj). Smišljene smutnje. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 19: 230–233.
- [26] Easterly, William, Ross Levine. 4/1997. Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions. *Quarterly Journal of Economics* 112: 1203–1250.
- [27] Easterly, William, Sergio Rebelo. 2/1993. Fiscal Policy and Economic Growth: An Empirical Investigation. *Journal of Monetary Economics* 32: 417–458.
- [28] Esteban, Joan, Debraj Ray. 4/2011. Linking Conflict to Inequality and Polarization. *American Economic Review* 101: 1345–1374.
- [29] Faye, Michel L, John W. McArthur, Jeffrey D. Sachs, Thomas Snow. 1/2004. The Challenges Facing Landlocked Developing Countries. *Journal of Human Development* 5: 31–68.
- [30] Fearon, James D. 2/2003. Ethnic and Cultural Diversity by Country. *Journal of Economic Growth* 8: 195–222.
- [31] Gligorijević, Branislav. 1–4/1986. Jugoslovenstvo između dva rata. *Jugoslovenski istorijski časopis* 21: 71–97.
- [32] Gligorijević, Branislav. 2002. *Kralj Aleksandar Karađorđević: srpsko-hrvatski spor* (druga knjiga). Beograd: Zavod za udžbenike.
- [33] Graovac, Srđan. 2018. *Tajni Londonski ugovor iz 1915. godine – propuštena šansa ili neutemeljeno nadanje*. Kulturni centar Novog Sada, 13. decembar.
- [34] Hartley, Keith, Sadler Todd. eds. 1995. *Handbook of Defense Economics*. Amsterdam: North Holland.
- [35] *Hrvatska enciklopedija*. 2021. *Odrednica – amputacija Hrvatske*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- [36] Janković, Dragoslav. 3/1971 (zabranjeni broj). Istorijsko razmatranje povodom amandmana XXXII. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 19: 257–260.
- [37] Jovanović, Dragoljub. 2008. *Medaljoni (četvrta knjiga)*. Beograd: Službeni glasnik.
- [38] Ković, Miloš. ur. 2015. *Srbi 1903–1914: istorija ideja*. Beograd: Clío.
- [39] Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika. 1932. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*. Sarajevo: Državna štamparija.

- [40] Krestić, Vasilije, Marko Nedić. ur. 2003. *Velika Srbija: istine, zablude, zloupotrebe*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- [41] Kuljić, Todor. 1/2022. Prikaz knjige Milana Ristovića *Mussolini ante portas: –italijanski fašizam i jugoslavensko susedstvo (1919–1925)*. *Tokovi istorije* 30: 319–321.
- [42] Levy, Jack S. 3/2015. Counterfactuals, Causal Inference, and Historical Analysis. *Security Studies* 24: 378402.
- [43] Ljušić, Radoš. 2011. *Srpska državnost 19. veka*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- [44] Ljušić, Radoš. 2/2012. Srpstvo dvovernih dalmatinskih Srba (na primeru Marka Murata i Nokodima Milaša). *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 60: 26–55.
- [45] Marinković, Tanasije. 2020. Ustavni identitet vidovdanske Jugoslavije. 95–121. *Sto godina od ujedinjena: formiranje države i prava*, ur. Boris Begović, Zoran S. Mirković. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- [46] Marinković, Tanasije. 5/2022. Uloga Mihaila Konstantinovića u državnom preuređenju Kraljevine Jugoslavije. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 70: 125–146.
- [47] Marušić, Branko. 2014. Londonski ugovor 1915 – propuštena šansa. *Nova srpska politička misao*, 28. april.
- [48] Mauro, Paulo. 3/1995. Corruption and Growth. *Quarterly Journal of Economics* 110: 681–712.
- [49] Mokyr, Joel. 2017. *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [50] Moljević, Stevan. 1941. *Homogena Srbija*, proglas obnarodovan 30. juna. <https://www.scribd.com/doc/73543970/Homogena-Srbija-Stevan-Moljevic>.
- [51] Montalvo, José G., Marta Reynal-Querol. 3/2005. Ethnic Polarization, Potential Conflict, and Civil Wars. *American Economic Review* 95: 796–816.
- [52] Mrđen, Snježana. 1–4/2002. Narodnost u popisima: promenljiva i nestalna kategorija. *Stanovništvo* 40: 77–103.

- [53] Opačić, Petar. 1983. Srpska vojska na Solunskom frontu i stvaranje zajedničke jugoslovenske države. 115–134. *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, ur. Ivan Ćizmić, Nikola B. Popović, Savo Skoko, Aleksandra Spasojević, Petar Stojanov, Dragoljub Živojinović. Beograd: Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga.
- [54] Paudel, Ramesh Chandra. 2012. *Growth and Export Performance of Developing Countries: Is Landlockedness Destiny?* Canberra: Australian National University.
- [55] Petranović, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918–1988: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941 (prva knjiga)*. Beograd: Nolit.
- [56] Popov, Čedomir. [2006] 2020. *Velika Srbija – mit ili stvarnost*. Beograd: Catena Mundi.
- [57] Putnam, Robert D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [58] Radivojević, Miroslav. 2020. Serbia, Italy's Entrance into World War I, and the London Agreement: A New Interpretation. *Journal of Historical Researches* 31: 183–196.
- [59] Radojević, Mira. 2019. *Srpski narod i jugoslovenska kraljevina 1918–1941: od jugoslovenske ideje do jugoslovenske države (prva knjiga)*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- [60] Reynal-Querol, Marta. 1/2002. Ethnicity, political systems, and civil wars. *Journal of Conflict Resolution* 46: 29–54.
- [61] Ristović, Milan. 2021a. Around the 1918: The Yugoslav State between Great Expectations and Reality. 94–121. *World War I and Beyond: Human Tragedies, Social Challenges, Scientific and Cultural Responses*, eds. Bogdan Murgescu, Ioana Pintile. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- [62] Ristović, Milan. 2021b. *Mussolini ante portas: italijanski fašizam i jugoslavensko susedstvo (1919–1925)*. Beograd: Službeni glasnik.
- [63] Samardžić, Slobodan. 2023. *Šestojanuarska diktatura – uzroci i posledice*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- [64] Schrag, Zachary M. 2021. *The Princeton Guide to Historical Research*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [65] Sharp, Alan. 2018. *Versailles 1919: A Centennial Perspective*. London: Haus Publishing.

- [66] Spolarore, Enrcio, Romain Wacziarg. 2017. *The Political Economy of Heterogeneity and Conflict*. NBER Working Paper 23278. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research.
- [67] Stojanović, Radosav. 3/1971 (zabranjeni broj). *Državnost Jugoslavije po ustavnim amandmanima*. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 19: 261–266.
- [68] Sunstein, Cass R. 3/2016. *Historical Explanations Always Involve Counterfactual History*. *Journal of the Philosophy of History* 10: 433–440.
- [69] Tignor, Robert L. 1998. *Capitalism and Nationalism at the End of Empire: State and Business in Decolonising Egypt, Nigeria and Kenya, 1945–1963*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [70] Tripković, Milan. 2022. *Klub istinskih stvaralaca*. Beograd: Fabrika knjiga.
- [71] Živojinović, Dragoljub R. 1983. *Velika Srbija ili Jugoslavija? Velika Britanija i jugoslavensko ujedinjenje 1914–1918. godine*. 153–171. *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, ur. Ivan Čizmić, Nikola B. Popović, Savo Skoko, Aleksandra Spasojević, Petar Stojanov, Dragoljub Živojinović. Beograd: Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga.

Boris BEGOVIĆ, PhD

Retired Full Professor, University of Belgrade, Faculty of Law, Serbia

ENLARGED SERBIA: A CONTRIBUTION TO CONSIDERATION OF ALTERNATIVE STATEHOOD OUTCOME IN 1918

Summary

The paper aims to explore alternative statehood options for Yugoslavia's unification in 1918 and assess their potential success for Serbian interests. It falls within the realm of counterfactual analysis. The study draws on the economic theory of optimal nation size, which examines the pros and cons of larger nations, particularly the challenges posed by cultural diversity resulting from ethnolinguistic and religious differences. Five statehood alternatives have been identified, involving various degrees of Serbia's territorial expansion. Empirical evidence from the 1921 population census demonstrates that options leading to larger nation size would increase population heterogeneity. The research identifies an optimal solution that balances benefits and costs.

Key words: *Serbia. – Yugoslavia. – Optimal size of nation. – Counterfactual analysis. – Cultural heterogeneity.*

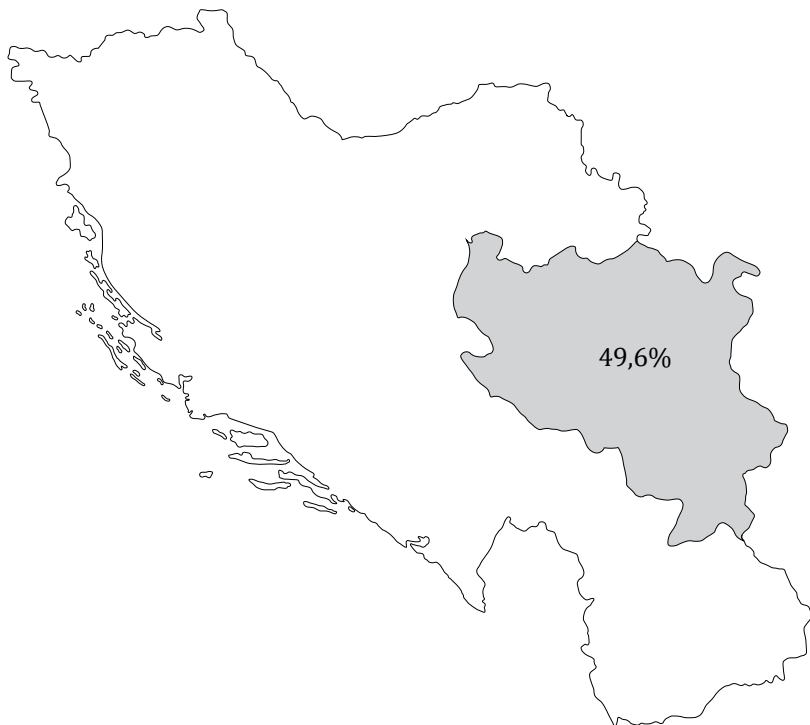
Article history:

Received: 2. 7. 2023.

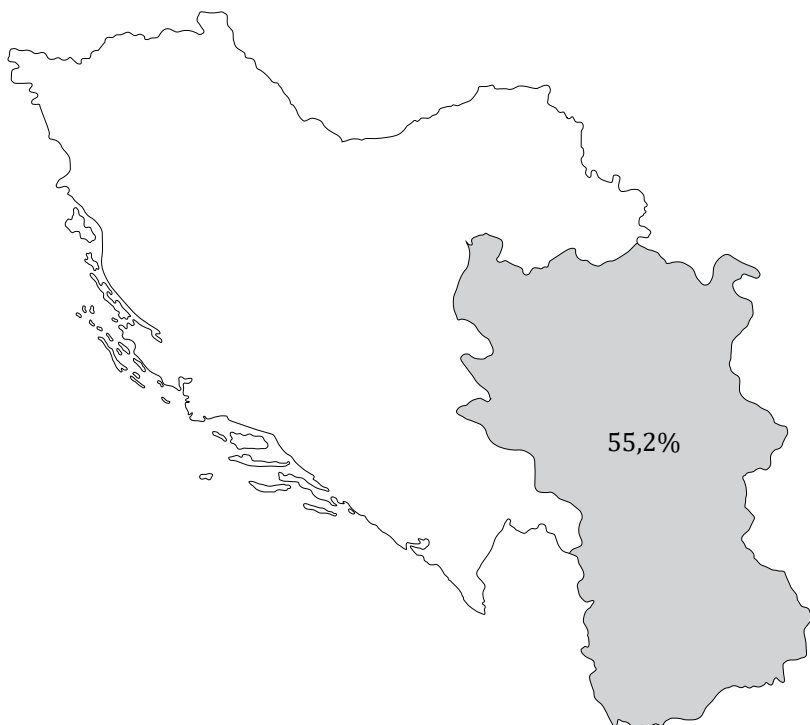
Accepted: 13. 8. 2023.

Aneks: karte proširene Srbije (u granicama kraljevine SHS)

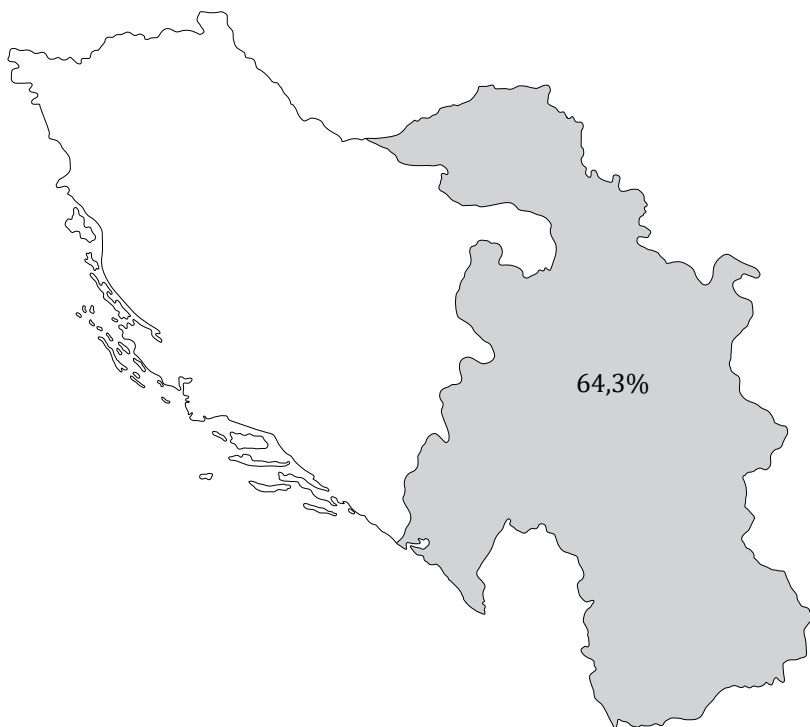
Kraljevina Srbija (1912): pretkumanovska Srbija

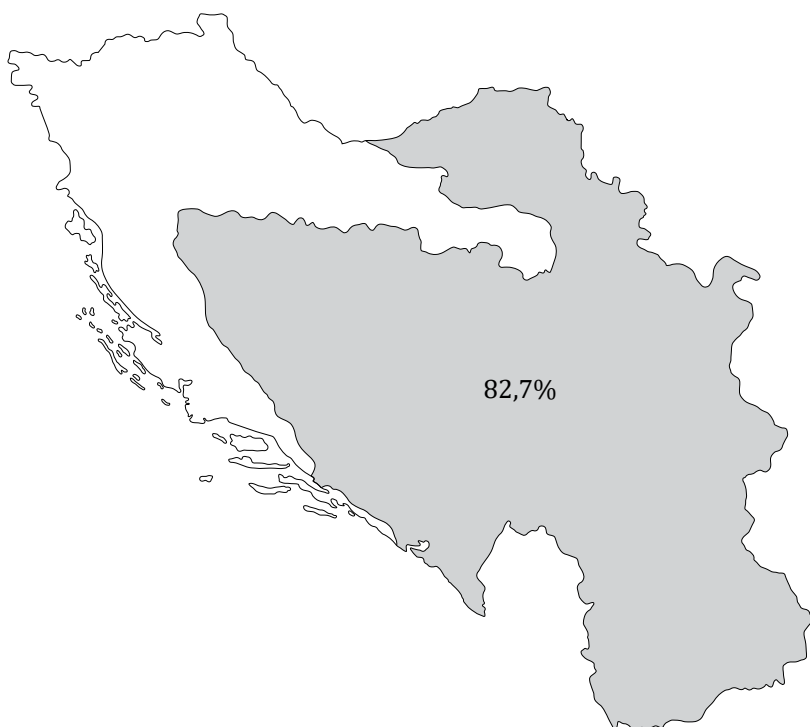
Kraljevina Srbija (1914): postkumanovska Srbija

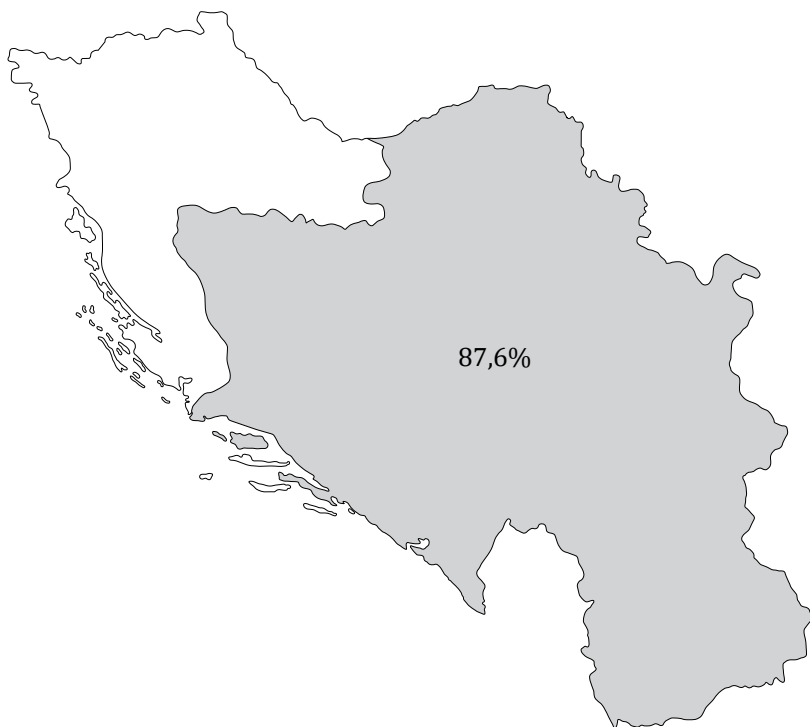
Proširena Srbija I: prisajedinjeni krajevi

Proširena Srbija II: uz njih i cela Bosna

Proširena Srbija III: londonska Srbija

Proširena Srbija IV: amputaciona linija

Proširena Srbija V: Moljevićeva linija

Napomena:

Procenat upisan na teritoriji proširene Srbije iskazuje obuhvat srpskog stanovništva.